КИЛИМ НА ТРИ КВІТКИ

Зміна краєвиду, облич та настроїв народила таку радісну й рятівну просвітленість, аж боязко було обірвати її різким рухом, надто голосним словом чи просто сміхом...

Позбавлена декоративності лагідна природа приймала людину в себе і не відпускала й на мить, як музика не відпускала танцюристів, тримаючи їх протягом святкового дня в незмінному стані щасливого збудження.

Природа дозволяла торкатись усього й на землі, і в серці, дозволяла усвідомлювати, що нема дрібного й великого, білого й чорного, а є непорушна єдність усього з усім, і я починала поволі розрізняти навіть, про що грала мідна музика, підтримувана упертим барабаном, і над чим розмірковували старі вітряки. Вітряків стояло там два... три... чотири... може й більше, та вони були не всі видимі оку, бо відступили кудись далеко за пагорби, залишивши біля села кількох, схожих на мандрівників у роздумі — чи не попроситись на нічліг он у ту крайню хату й випити там склянку смачного саморобного вина, заївши його бриндзою. Ще можна було б порівняти вітряки з вартовими, яких поставили тут хтозна-як давно й хтозна-що охороняти, а потім забули прислати когось на зміну, і вони, виконуючи свій одвічний обов'язок, стоятимуть так завжди.

Можна б їх було порівняти і з межовими знаками, що відділяли село від решти світу,— далі починалася зорана земля та неглибокі балки і яри, на дні яких росли верби і тонесенькі пасма вербових гілок невпинно ворушилися на осінньому вітрі. Пасма були рудаво-прозорі, і від їх прозорості ще чорнішою виглядала масна, щедра земля, готова навіть камінь оживити в своєму лоні.

І чим вище вибиралося по небу сонце, тим ласкавішою ставала земля, гарячого й аж наче паруючою в осінньому приморозку, і здавалось, що вітряки, й верби, й усе село, підсвічені легеньким сяйвом, стають тендітні й прозорі.

Село було трохи розкидане, так. наче кожен закладав оселю, не думаючи спершу про сусідство, але потім поміж хатами розрослися сади, зв'язали їх докупи й породили надійну єдність.

Один із таких садків спускався пологим пагорбом до вузької чи то річечки, чи то джерельця з каламутною по осені водою, з човенцями пересохлого й опалого листя, з тихим і ласкавим плюскотінням дрібних хвиль. Сад уже позбувся таємничої літньої зеленості, і навіть осіння різнобарвність покинула його; дерева стояли майже зовсім оголені, лиш де-не-де купками чи самотою тремтіли на гілках листки і вітер смикав, обдирав їх, наче дратувався з такої непотрібної упертої непіддатливості часові.

Зате земля вся була вистелена густо, барвисто, і долі лежали ще чомусь не зібрані зеленкуваті яблука, біляста паморозь заснувала їх, і під ногами потріскувало, тоненько й наче звіддалік листя, прибите раннім морозцем, на який чатувало сонце, випростовуючи між стовбурами яблунь, грушевих та абрикосових дерев голубувате проміння. Найвиразнішою плямою у передзимовому самозаспокоєнні саду була рухлива грудочка — жовта синиця.

Пара дятлів довбала кору, вертячи туди-сюди бистрими голівками, у струмку стріпували білими крилами качки, пахло тим найдивовижніші у світі задахом, яким насичений дим паленого сухого листя пізно восени, а на тоненькій гілочці молодого грушевого дерева, тягнучи ту гілочку вниз важким тягарем, висіла остання груша, і я, майже каючись за здійснене святотатство, зняла плід з дерева й надкусила. Рот наповнився холодним і терпким присмаком, груша була ледь приморожена і від того якась особливо пахуча й соковита.

У саду наїжено й сумно стояв погаслий, ще не прикритий на зиму трояндовий кущ, а білі та брунатно-цеглясті хризантеми, наче анітрохи не підвладні холоду й незаперечності осені, світилися понад сірувато-зеленим дощаним парканом, як зайшлі гості в цьому позбавленому яскравості сплетінні стовбурів, гілок і сонячного проміння; на лаві ж під парканом стояли й лежали глиняні глечики, витонченість форми брунатність кольору наближала їх до свіжої краси хризантем. Хотілося зрізати кілька квіток на високих тонких стеблах, поставити їх у глечик, внести до хати трохи тієї осінньої неповторності...

Упродовж кількох годин я спостерігала землю здалека, зблизька й зовсім зблизька, притулившись долонями до неї так тісно, що, здавалось, нас уже не можна буде роз'єднати. Я дивилась на неї з круглого, як пташине око, вікна літака, і вона перехилялась, гойдалась і знову випростовувалась, кольори на ній різно й різко розмежовувались і знову зливалися в один коричшовато-зелений потік, потім вона миготіла мені назустріч і повз мене, повз набитий людьми автобус і знову ж дозволяла оглянути себе майже впритул, коли окремі деталі стали доступними зорові і можна було лягти на притолочену осінню траву й придивитись до землі отак, лежачи, коли вона швидко насувається просто на тебе, на облюбований тобою навдивовижу теплий, вигрітий рештками сонячних променів клаптик простору, насувається з усіма своїми містами, селищами, погаслими й розквітлими кущами троянд, старими вітряками, поїздами, грушевими деревами, усіма сущими на ній спогадами й надіями, зі своїм упертим і невідступним запитанням, вимогливим і постійним — а пощо ж ти є, пощо ти топчешся по моєму тілу, пощо ти перебуваєш день нинішній і вступаєш у завтрашній?

Хтось про когось сказав: він став поетом, бо на математика йому забракло фантазії. То, може, і я усього лише через брак належної дози фантазії узялася до літератури, і тому тепер так смертельно мучуся, намагаючись зрозуміти: хто, коли і як уповноважив і мене до цього, хто дав мені право творити своєю мізерною уявою якийсь власний світ або ж намагатися відтворити існуючий? Хто дав мені право говорити й промовляти за когось, виповідати чужі радощі й сумувати чужими

печалями, й здогадуватись про чужі думки й почуття, й приписувати комусь свої власні наміри, і як мені збагнути, де я, а де світ, де я кінчаюсь і де починається вигадане чи сотворене мною, і де воно стикається зі світом існуючим?

І тому так важко заздрю тим, кому вистачило фантазії стати математиком, зайнятися справою, результати якої відчутні й матеріальні, і перестає бути для мене потіхою веселе запевнення Сірано де Бержерака, ніби удвічі прекрасніше те, що не приносить видимої користі. Бо ніби що за хосен з тієї сотні списаних словами білих сторінок паперу й одної-двох думок, котрих, може, ніхто й не запримітив у плутанині фраз?..

...Звечоріло, і небо потемніло, стало чорним, як сама земля, а земля поглибшала, мов дно колодязя, хтось вимовив: он скільки зірок повтикано у небо,— а невтомні музики на широкому майдані враз утомилися, обірвали гру і звільнили врешті танцюристів, розірвалося коло й випустило тих, хто все ще не міг спинитися, кого далі вів ритм і змушував рухатися шалено швидко, і тоді музики рушили зі своїми інструментами уздовж темної,, майже невидимої дороги, де їм присвічували тільки відблиски місяця на мідних трубах, рушили один за одним і, як з великої ласки, знову оживили й понесли за собою мелодію, уже захриплу й утомлену, а також повели танцюристів — молодих хлопців, які, поклавши руки один одному на плечі, рухалися колом у танці вздовж дороги, і в тих же відблисках міді й місяця чорними тінями вихилялися їхні гнучкі постаті, злітали високо й легко над землею довгі нестружені ноги; це був останній, прощальний танок парубків, настільки буйний і незаперечно парубочий, що дівчата мусили посторонитися, забрати геть свої розпашілі гарячі обличчя, губи й руки, мусили дати парубкам волю й право на той танок; діти, й дорослі, й старі йшли услід за танцем, покрикували й погейкували, підхльоскуючи вигуками парубків по довгих ногах, повеліваючи невтримний рух і темп.

У хаті піч від жару здавалася червоною і ніби пливла в гарячому повітрі, ще більше розігрітому людським диханням, голосами, музикою,

що все звучала й звучала, хоча музики давно відклали інструменти: принаджував запах святкових страв, серед яких пекучий перченою гостротою борщ і льодянис-тий холодець займали не менш почесне місце, аніж власноручно випечений до свята в кожній хаті високий і пухкий білий хліб й горілка; чорнооке хлоп'ятко тоненьким голоском виводило понад гамором якусь дитячу пісеньку, в якій не розпізнати було ані слів, ані мелодії, і гамір дорослих голосів замовкає, малому серед старших вільно так мало й так багато водночас, його будуть слухати мить, але на ту мить в кожному ворухнеться щось добре, та мить заронить у кожне серце світлу святковість і невиразний спогад про власне досить давнє малолітство.

Стара жінка виймає зі скрині величезний килим, який тут називають скорцою, — показати людям: скорца важка й чорна, чорнота її глибока, як чорнота землі, і на чорноті — червоні квіти, великі, палахкотливі, як пригасаючий жар, і поміж червінню — заспокійливий колір зелені, свіжого листя, якому дає життя чорна земля. Це таке розкішно-святкове видовище для ока, що аж примружуєшся, вбираючи в себе красу тої старовинної скорші, того дива,— і тепер уже добре розумієш, що люди тут не бояться чорного кольору, бо він для них не знак печалі, а знак землі, на якій вони живуть, і тому так беззастережно малюють у чорне зовнішні стіни будинків, полишаючи місце для блакитних дверей, зеленого причілка й для білих різьблених з дерева граток на вікнах, тому так натхненно кладуть на тло скорцн червоне й зелене. Скорци колись і не думали пускати на продаж — то були тільки весільні дарунки дочкам і невісткам, празникове убрання стін — уздовж усієї хати, на білих стінах. Найтрудніше зробити скорцу на три квітки, коли мотив розкритої, з гарячимп червоними пелюстками троянди повторюється тричі на чорному тлі килима. Довгими зимовими вечорамп, від осені аж до весни, тчеться така скорца.

Хтось із родичів нашого прпятеля-літератора. в родинну хату якого ми цілим гуртом приїхали зі Львова,— хтось із родичів сказав, обіймаючи широко розпростертими долонями й чорнооке хлоп'я з його пісеньками, і застільні балачки, а також і буденні справи, й буденну роботу, про*"

яку не забували на свято, і парубочий танок посеред ночі, і чарівну скорцу на три червоні квітки, і всю чорну землю,— хтось докірливо й нагадуюче сказав: а ти ж про це ще не написав, — слова були звернені до мого товариша.

ніби той, хто говорив, і його односельчани вислали колись давно хлопця у світи, аби він розповідав і нагадував світові про них, і тепер докоряли, що не все ще розказано, і я раптом забажала, щоб докір торкнувся й мене самої, і я позаздрила товаришеві, що так звернулися до нього, потім з відкритою на цей тон і докір душею чула ті ж слова й ту ж інтонацію від багатьох інших у селі, й мені без міри хотілось, щоб хтось голосно заговорив так про мене, щоб хтось дорікнув, порадувавши своєю вірою у те, що розповідати можна про все, як можна зорати навіть безплідну землю й змусити її родити хліб.

Село і люди, які прийняли нас так, наче чекали віддавна й тепер страшенно раділи, що ми врешті з'явились і вони можуть виказати нам своє добре ставлення до кожного з нас, ті люди, які частували нас вином і бриндзою, і хлібом, показували розкішні скорци,— усе це близьке моєму колезі, бо він родом звідси і йому належить писати про те, а земляки чекають саме від нього, аби він написав.

Та вже коли писання — і моє ремесло, то чи ж не вільно мені той людський докір узяти й на власний карб і не випитувати, хто дає мені право говорити за когось .і про когось, бо ж те право, напевно, могло прийти у момент, коли почулося чиєсь волання, коли зрозумілим стало чиєсь бажання зостатись на світі довше, аніж визначено земним життям, чи коли уздрілося захід сонця і рух автомашини по бруківці такими, як їх не бачив ніхто до тої миті.

Нащо питати, хто дав право займатись своїм ремеслом — чи ж питала про таке право жінка, яка бралася ткати скорцу на весільний дарунок своїй доні?

Де там, я не збираюся звужувати призначення літератури чи й мистецтва взагалі до ролі чогось такого, що лиш може продовжити термін земного буття й тривання людини, події, ідеї, миті заходу сонця; ні, я кажу тільки, що маю надію лишити щось від світу, який був мені видимий і якого не встиг чи не зумів побачити хтось інший.

Я знаю, що цей щасливий настрій спокійної віри у власну потрібність мине, і знову повернеться сумнів, і вагання, і питання, на які не матиму відповіді, але водночас я також знаю, що мушу хоч щось із баченого мною і зрозумілого мені утривалити, притримати за допомогою слова, бо іншим матеріалом володіти не вмію — та вже й не навчусь.

Якщо скорца, роблена довгими вечорами на ткацькому верстаті в селі, що примостилось на рівнинній чорноті буковинської землі, поміж дорогами в світи й старими вітряками,— якщо скорца, над якою так довго трудилися з бажанням побачити її викінченою і подарувати комусь молодому на щастя й для краси,— якщо скорца та, не дай боже, зотліє раніше, ніж хтось устигне зробити нову,— то нехай би вона мала продовжене життя, бо мені пощастило бачити її.

І стали переді мною, наче забутий і несплачений борг, як викопані з землі деревця, що їх я надумала було посадити якраз у ту пору, коли почало опадати пожовкле листя, та так і не посадила, залишила висихати й замерзати через зиму й тим прирекла на непотрібну й безглузду погибель і їх, і той урожай, який би вони могли принести,— і стали переді мною всі не сказані вголос слова, усі добрі думки, що майнули блискавкою й обернулися у попіл, не викликавши ні в кого ні схвалення, ні заперечення, усі збляклі кольори, усі цікаві розмови, усі дні, покинуті й забуті, як зіжмаканий клапоть паперу, всі люди, які полишили в мені щось від себе, усі події, яким довелося зникнути без сліду...

Не сподіваюся, що мною написане може стати комусь порадою, не сподіваюсь, що воно комусь переверне душу й змусить чинити так чи інакше, не надіюсь, що буде комусь порятунком і одкровенням, але

нехай би хоч було як маленький вогонь, біля якого можна обігріти руки. Всього-на-всього погріти замерзлі руки.

Едіт Шаф, здається, казала, що вона відчує себе остаточно самотньою тільки тоді, коли не матиме друга, якому можна буде подзвонити після дванадцятої години вночі і він не виявить невдоволення, не бурчатиме, що його підняли зі сну, завадили в роботі, при вечері чи при коханні. Я б хотіла, аби те, що напишу, стало хоч для когось одного на світі таким приятелем, якому можна нагадати про себе о будь-якій порі дня чи ночі.

Я б уже могла досі написати про дівчинку, — і чом же я таки не написала? Про малу чотирирічну дівчинку, яка в чорному, скрученому судомою, гарячому, стиснутому ніби навіки стовпищі евакуйованих, змушених війною до нагального від'їзду людей, пам'ятає лише про свою улюблену ляльку, міцно затискаючи її під пахвою і намагаючись не загубити в той же час материної руки — єдиної опори в натовпі чужих, незрозумілих у своїй дивовижній стурбованості людей. Тільки маючи цю опору, можна нічим не тривожитися, лише отою своєю улюбленою лялькою, на яку,— здається дитині,— чигає сто-чи мільйонноголо-вий і мільйонноголосий натовп; безжально роздерта на шматки й водночас зв'язана докупи смертельним передчуттям юрба ніби заповзялась на ляльку, видирає її з рук, шарпає, забирає в дитини улюблену її іграшку на поталу чи на пожертву, і слабеньке завзяття не рятує, немічне "я" упирається, змагається з юрбою, але це не допомагає зовсім, лялька видерта, потоптана, потовчена сотнями ніг, і ніхто навіть не помічає її тепер, коли вона десь там, під ногами, на землі, і хай би проклятим був той перший і кожний наступний день війни, і невже не буде нічого, невже не відродиться все, що існувало раніше, невже ніхто не помітить ляльки і зникне все — бо навіть материнська рука ослабила свій потиск, і в дитині родиться страх, що вона може загубитись, потоптана без опори й без чийогось на те бажання, а просто тому, що ніхто її не бачить, не помічає, не знає й не чує, всього лише від сліпоти й глухоти того несподівано виверженого містом на вокзал людського натовпу, відірваного від звичайного, зрозумілого і вивіреного розумом і душею

буття, від любові, роботи і дому, від віри у завтрашній день, дитина не може пояснити нічого з того, що почуває й думає, їй нікому зараз цього сказати, треба тільки запам'ятати, не забути, може, в цьому — ря-тунок; і все ж дитина випускає на мить материнську руку, перемагаючи або й просто забуваючи страх, бо побачила під тисячами ніг і слідів ще не затовчену, иезакаляну, єдину серед цієї чорноти білу пляму. Видно, інша дитяча рука так само напружено тримала річ, узяту з дому, вихоплену з минулого, до якого вже не можна повернутись, яке ще зовсім не мусило ставати минулим і'мало й могло довго тривати в часі теперішньому,— комусь, як дівчинці ЛЯЛІ.-ку, ви дерли'звичайну маленьку дитячу книжку. Талісман. Спогад, ниточка, часточка минулого.

Материнська рука в поспіху й жаху намагалась відчути присутність дитини. Дитина в такому ж поспіху намагалась виловити, порятувати з-під людських ніг книгу, довгий ешелон витягнув своє втомлене тіло й з відвертим небажанням, з судомним посмикуванням важких і неповоротких суглобів чекав на людей; вони пнулися, вдиралися, втискувалися у вагони, дерли й смикали його кожен для себе й для своєї дитини, вимагаючи рятунку для власного тіла й власних надій,— а поїзд у передчутті невідворотного впускав, приймав у себе той натовп, що розсідався, розсипався, і зрушив з місця, щоб зустрітися зі своєю погибеллю на сороковому чи на тисячному кілометрі від міста: він зійшов з рейок, у нього влучила бомба, і він позбувся половини свого тіла, а заразом і чорного, закривавленого натовпу, на який дивилась дівчинка зсудомлено, як віру в спасіння і в життя, і в доброту, тримаючи знайдену й порятовану книжку.

Юрба остаточно розпалася на малесенькі н тремтячі клубки життя, і чомусь тільки тепер люди стали приглядатись одне до одного, вражені вже не стільки страхом за власне існування, як жалем до кожного, співчуттям і розумінням кожного, хто потрапив у це однакове для всіх страждання, і дитина тепер також усвідомлювала не тільки себе, материну руку й талісман, ай свою приналежність до натовпу й спільність із ним...

Перечитала усе написане — коротенькі фрази не передають бажаного, вони перепиняють одна одну комами, крапками, підставляють одна одній ніжку, бавляться, злітають угору, як легкі повітряні кульки.] який усе ж таки гарний хто його знає ким винайдений період, як він пливе разом з думкою, як дозволяє висловитись, як дозволяє розкритись, щоб дивився кожен на червону кров думки, на пульсуючий нерв її,— прекрасні періоди, жорстокі, як безконечна дорога в океані,— з рівним напливом хвиль, з натхненною появою дев'ятого валу, з передчуттям шторму; гарячий шал, повінь, потоп, невтримність, вавілонська вежа, відважно будована все вгору й угору, паралельні прямі, які, одначе, десь мусять перетятись у безконечності,— не знайду порівняння, бо цього ні з чим не можна порівняти.

Маю спокусу переплисти найдовший в світі період, безконечний, як моя вулиця, як та вулиця, звідки дівчинка вирушила в світ з ляльокою під пахвою,— Городецька, вмістилище міського руху, безсонної, бездонної напруги дня, невпинної заклопотаності і суєти; упродовж доби поєднані тверезість праці і оп'яніння відпочинком, запах чебуреків і хліба, пива й одеколону, сміху й слів, суміш трамвайного гуркоту й двигтіння вантажних машин; несподівані провулки, де не затримується ніколи рух, ті провулки ще із самих себе виштовхують і випинають коструватими ключицями звивини тротуарних ліній і галас, вивергаючи рух у головну артерію і примножуючи силу її життєздатності й пульсування,— мила моя, славна, як напам'ять вивчений у дитинстві і назавжди закарбований у мозку вірш, з якого я не маю права викинути жодного рядка, не маю права забути жодної деталі чи розділового знака, бо інакше щось обов'язково зміниться в мені самій, адже від неї починалася моя тривка, навічна любов до міста,— многолюдна, многозначна, многорозуміюча, неповторна, найсмут-ніша й найвеселіша, найзвичайніша і найдивовижні-ша, з дитинства знайома і зовсім незнана, моя вулиця, що спинається вічно й невтомно вгору від котловини в центрі аж до останнього широкого видиху в заміську магістраль,— рідна моя Городецька, довша в тисячу разів од будь-якого найдовшого в світі періоду, якого мені не скласти, не звести докупи, бо

мені бракує буденних слів, щоб сказати все, що я знаю і чого не знаю про мою вулицю; а гарних слів я не хочу вживати, вони можуть звучати фальшиво й порушити правду й істину твоєї звичності і твоєї загадковості — мила моя вулиця, майже тридцять років мого власного життя, і сірий камінний балкон моєї квартири — така сама невід'ємна деталь Городецької, як і мого життя, і мені завжди буде здаватися, де б я не була і як далеко не перебувала б, що все одно я десь там, на моїй вулиці, моя нога торкається саме того тротуару і тієї бруківки, і тільки ті вікна дивляться на мене з цікавістю, і тільки ті двері ладні відкритися передо мною, щоб допустити мене до своїх найпотаємніших і найглибших несподіванок, і все одно, що б не трапилося зі мною, я буду повторювати для себе той вивчений напам'ять вірш з усіма словами і всіма розділовими знаками, хоч би якими непотрібними, смішними чи наївними здавалися вони людям,— а маленька дівчинка з лялькою, про яку я досі так і не написала, переходить через Городецьку, притискаючи до себе ляльку й учепившись материної руки.

...Чи дозволиш,— я б хотіла доторкнутись до тебе? Та ти не бійся, мала, я не ображу тебе, навіть якщо напишу про твої очиська, що тримають у собі весь білий світ і вміють берегти чужу таємницю, і свою також, і мені так соромно дивитись у ті твої світло-зелені, часом аж ніби сині від чорних тіней вій очі; я маю охоту перевести тебе через галасливу, невтримну вулицю, треба тільки перечекати, поки переїде цей довжелезний, безконечний потік машин, а тоді вже й можна переходити, але я бачу, ти не хочеш чекати, ти хочеш перебігти, перескочити, тобі бракує терпіння й часу, тебе підганяє цікавість, ти поспішаєш, упираєшся і видираєш уперто свою руку з моєї, і ще упертіше, недовірливо дивишся на мене якось трохи спідлоба, ти поняття не маєш, хто я така, і невідомо, чи я тобі подобаюсь, може, зовсім не подобаюсь; і ти не рада зустрічі зі мною, тому й видираєш руку з упертістю норовливого дівчати; я ж сама розгубила не знаю де, коли й чому, всю твою упертість, мовчазність і всі твої таємниці, які хтось довірив мені без потреби й так наївно, утратила, заподіла по дорозі твою святість і недовірливість, і твою настороженість — геть чисто все, що ти віддала мені; і придбала собі натомість і безвілля, і балакучість, і

згідливість, і злу іронію, і фальшивий усміх, і готовність повірити в те, у що вірити не треба; чого я лиш не набула,— ти навіть не знаєш, яких бридких хвороб набуває у світі людська душа,— але ти не бійея, я тебе не забрудню, не зневажу й не заражу своїми болячками й смутками, я можу навіть умерти, зникнути без сліду, зігнити,— а тебе це й не торкнеться, ти зостанешся бути, не бійся, не забирай своєї руки, я нікуди тебе не поведу, не заберу від матері, я просто хочу доторкнутись до тебе, тільки й усього. От хіба що таки напишу про твою першу, істинну й єдину закоханість, коли ти пильнувала із закутка під шкільними сходами того чорноволосого хлопчака з каро-зеленими очима і як потім, через кілька років, ти довідалась, що він винен у важкому злочині, а ти шукала для цього виправдання; ти одна на білому світі намагалася зрозуміти його вчинок і боялася признатись самій собі, що не бачиш у його вчинку нічого лихого, бо що б він не зробив — то зробив він; не лякайся, якщо я навіть напишу про те, як врешті, через десять років ти раптом зустріла іншого, страшенно схожого чимось на того найпершого, і як від початку все повторилось — він не помічав тебе, лише зрідка її мимоходом погоджувався глянутися на твою покірність, і як ти знову намагалася виправдати перед світом,— уже значно ширшим, залюдненішим, аніж той дитячий,— усі його вчинки, і як приймала все, наче він дарував тобі скарб.

Ні, ні, не бійся, нічого такого я не напишу. Можу признатись у власних гріхах, каятись чи уперто й затято не просити розгрішення, можу скільки завгодно по ниточці, по волосинці розбирати свою душу, зневажливо насміхаючись над власними болістями — то моя справа, я сама з собою матиму порахунки за те,— а ти не бійся, твоєї маленької, білої душі я не рушу, навіть якщо й напишу, як ти смертельно понад усе на світі боялася втратити матір, як затуляла вуха й тікала, замикаючи всі двері, коли чула десь з вулиці звуки похоронного маршу, як ти ненавиділа свій старий коричневий рояль, бо тебе змушували вчитися на ньому грати, а ти не мала до того хисту, і як плакала за тим роялем, коли його віддали геть із дому, і як уперше сказала неправду й побачила, що за те не обов'язково мусить прийти покарання, навпаки, брехня врятувала тебе від кари, тільки опісля дуже хотілося таки

розкаятись і ти ховала обличчя у материному подолі й обіцяла сама собі, що такого вже не буде,— а воно знову було; якщо я розповім про це, ти не бійся, маленька, хочеш, я візьму все на свій власний карб, нехай то будуть мої гріхи, щоб ти ходила по світі безневинна, світла й світлоока. Щоб ти ходила по світі.

Ні, з тобою уже нічого не станеться, ти й залишишся така, не бійся, бо я нічого не напишу про тебе, як не зможу сконкретизувати своєї власної сутності; ну, чого ти стоїш, чого дивишся спідлоба тими своїми очиськами? Йди собі далі. Тримайся за материну руку й іди куди знаєш, можеш навіть казати, що не впізнаєш мене,— зрештою, це ж так і є, звідки ти можеш упізнати мене, якщо ніколи не бачила досі,— йди скоріше звідсіль, поїш мене не зборола спокуса написати про все й навіть більше від усього,— чуєш, іди! Обіцяю-, що не напишу. Обіцяю. Але ти ще не йди, ні. Почекай. Бо якщо таке станеться, якщо я знову, як безліч разів, зламаю клятву, вдам, наче й не клялася ніколи,— послухай, ти вибачиш мені? Розумієш, мені треба наперед знати, бо я ніколи не народжу доньки, не стрінуся з президентом Америки й з бенгальським тигром, не отримаю Нобелівської премії, не вибудую собі хату на березі Дніпра, це я напевно знаю,— але от щодо тієї дівчинки — тут я не можу мати певності, нічого не можу зробити з собою, усяке може трапитись, мала, ба така вже моя. доля — бісове насіння сидить у мені й Не ішнеріниш, не відмовишся, як не одречешся од вяш'лої долі й не втнеш руку собі — бісове насіння, отак воно, мабуть, зветься, сама себе обдурюю, коли кажу, що зможу обійтись не писати — і не обійдусь, скільки б не вмовляла й себе, й інших. І мені треба знати наперед, чи ти вибачиш, бо нічого не допомагає, коли вже в крові сидить та проклята пристрасть, те затемнення, просвітління, страх, дерзновения, надія, відчай, від початку й до смерті буде все та ж, та ж, та ж одна пісенька — та ти розумієш мене, мала, тому й вибачиш, якщо я напишу про дівчинку, яка тільки й пам'ятає що свою улюблену ляльку, міцно затискаючи її під пахвою і намагаючись не загубити водночас материної руки.

Може, ще не тепер, не зразу ось так напишу про цю дівчинку, але ж нічого не пораджу, якщо все, об чім думаю, торкається так чи інакше цієї дівчинки з талісманом і при материній руці.

Буду писати про інше.

Важко дуже вирвати з темряви, з небуття перше слово, перший рядок, як виривається крик новонародженого дитяти.

Не перший крок, а перший крик — саме з нього ми починаємо: з вимоги почути й вислухати й навіть зрозуміти нас, з абсолютно ще неусвідомленого прохання, яке потім вимовляємо чи вагаємося вимовити упродовж всього життя,— і перша фраза в написаному (тобто, поїш що не написаному) творі — це той же акт.

А потім можна забути, викреслити, бо хто ж пам'ятає свій перший крик.

Шукаю актора на роль головного героя. Каторжні пошуки, бо це мусить бути його абсолютний двійник, без роздумів готовий навіть умерти в разі необхідності. І вмирати довелось би по-справжньому, без можливості встати й піти за лаштунки, без надії вклонитися глядачеві після спектаклю і з поблажливо-розуміючою усмішкою прийняти аплодисменти. Треба, забувши про самого себе, прожити життя головного героя, повторивши услід за ним,— чи разом з ним, як більше подобається акторові, — кожен крок, кожну помилку героя, і якщо я помічу бодай найменшу неточність, якщо десь просякне хоча б найдрібніша деталь, яка не співпадатиме з моїм баченням характеру героя, то я без жалю ще й ще раз змушу актора до повторення потрібної мізансцени, фрази, навіть окремого слова чи руху, і вся робота, повторюю, безоплатно, без надії на аплодисменти, бо може так статися, що все скінчиться лише репетиціями і вистава не відбудеться, декорації будуть спалені, оркестранти розійдуться по домівках, так і не витягнувши скрипок із футлярів, а глядачам повернуть гроші за квитки.

А може трапитися ще інакше. Глядачі освищуть спектакль, біль же й сором од невдачі припаде зносити акторові, бо головний герой не братиме участі у виставі, більше того — не виключена можливість, що він сидітиме в залі й найущипливіші репліки виходитимуть з його уст, бо він може й не упізнати себе чи навіть зректися, він побачить саму лише маску, якою актор прикриватиме власне обличчя, щоб не такими брлючими були нерозуміння, неприйняття і відречення.

Болючий процес — перетворення матеріалу, життя, прототипу й первооснови в образ. Мені б не хотілось зараз,— та й ніколи взагалі,— називати творені літературою образи "героями". Слово це має свою усталену вже віддавна сутність, своє значення, і для мене воно чомусь не укладається у ту другу, літературну, функцію, яку ми до нього прив'язуємо. Влаштувало б мене більше — дійова особа. Замало тільки у цьому визначенні лаконізму й експресії, але смисл переданий точніше. Однак не в тім річ. Кажу — справді болючий процес перетворення і перевтілення, він втягує в себе й мене, втягує настільки ґвалтовно й уперто, що вже ні про що інше міркувати не можу, і здається, наче існую в кількох несумісних між собою реальностях: в тій, заданій мені особисто від народження, і в тих, котрі моя власна думка чи уява задає — кому? Реальним людям, трансформованим в образ? Образам, трансформованим у реальність? Я у кожному з них,— а чи всі вони — в мені? Не знаю відповіді на ці запитання, це щось подібне до того, як би хтось вимагав пояснення: чи то в колосі міститься зернятко, а чи в зерні — колосок, безконечне розщеплення самої себе на тисячу істот, і зворотний процес — поєднання тисячі істот у самій собі, розщеплення своєї свідомості, думок, почуттів і віри — і привласнення собі, безконечної кількості чужих думок, свідомостей, вір, сподівань.

У моїй волі забігати наперед і повертатися назад, на десятки років назад. У моїй волі пов'язувати спогади, ставити героя у ситуації, у яких він насправді не був, і розмірковувати, як би він поводився у цій-таки ситуації, якої ніколи не було? В моїй волі переставляти події у часі, оточувати його людьми, яких він насправді не знав, і змушувати відмовитись від спілкування з особами, яких він знав. Я б могла

розважити порівну всі гріхи його й чесноти, аби не було нічого ані забагато, ані замало; могла б зробити його красенем або допасувати шрам на обличчі, щоб та красивість не вражала занадто,— те саме я могла б зробити з його душею.

Та так ми й чинимо звичайно. Всього в міру, навіть того, що надто — також у міру; рівновага,— бо інакше, мовляв, нежиттєво, так, ніби життєвість — це рівномірний розвиток сюжету й характеру за літературними канонами.

А насправді — то зовнішні узаконені хитрощі, і хтось, звинувачений у формалізмі, анітрохи не більше грішний від того, хто користується давно випробуваними способами, випробуваними, перевіреними й звичайними.

А що, коли б робити, приміром, так, як чинить художник: спершу — рисунок, тобто, точніше, підмальовок на полотні, чорний натяк на білому тлі на те, що відбувається,— власне, це й був сюжет, який потім можна читати відразу, весь, охопивши картину одним поглядом, — далі — перші дотики пензля до полотна, коли трохи змінюється початковий контур чи задум, коли вже являється оку колір, настрій, характер, ідея — при сюжеті й помимо нього також, у тінях і в світлі, у рівновазі й дисонансі.

Чому не вільно так робити й літераторові? Лише тому, що самий матеріал, слово, вимагає послідовності викладу подій, — одну по другій, не інакше, — одночасовість неможливо ні передати, ні прийняти? Але ж слово ще тонший, рухоміший, живіший матеріал, аніж фарба, він настільки гнучкий, що часом буває страшно,— що робити з тією податливістю? — а інший раз настільки упертий, що жахаєшся знову ж таки,— що чинити з тією брилою?

Отже, спробую — нехай спершу лінія, шнурочок, сюжет — те, що було. Хіба те, що було, цікавіше чи важливіше від — чому? Спершу — що, а затим — чому...

Факт за фактом, подія за подією — за одним заходом переказати, що було.

Тридцять років тому молодий сільський хлопець покинув свою домівку й свою рідню і поїхав працювати в місто. Влаштувався на заводі. Власне кажучи, завод той анітрохи не скидався на завод — один-єдиний корпус, ніякого устаткування, ніяких фахівців, п'ять десятків робітників; повоєнне місто, повоєнні проблеми, бракує хліба й картоплі, щоб наїстись досхочу, і нема інструменту, щоб працювати. Хлопець, правда, тоді ще не зовсім знав, якпм має бути справжній завод, і труднощі приймав як належне. Можна було повернутись на село — мати, рідня, тепла хата, харчі кращі, аніж у місті, й земля — це найголовніше, земля: мати вважала, що син її зрадив прадідівський звичай, покинувши землю, як блудний син, котрому нема вороття.

І не вертався, не навідувався — зостався на заводі. Працював так само, як ходив би коло землі, коли б залишився на селі. Працював як умів — найзвичайніше в світі працював. Закінчив десятирічку, потім — школу майстрів. Не збирався робити кар'єру — просто працював. Коли призначили бригадиром — сприйняв це як необхідність, щоб працювати далі. В інститут не поступав, хоча мав таку можливість. Зміни на заводі приймав так само, як зміни у власному житті. Спершу навіть не помічав, що зі зміною, яка відбувалась на заводі, з'являлась незаперечна зміна й у ньому самому. Він того не аналізував. Просто не спадало на думку. Завод мусив рости, а він мусив кінчати школу, мусив бути бригадиром, мусив учити людей, які знали менше від нього; директор мусив приступати до роботи в ту ж годину, що й він сам, і не йти до кабінету, а відразу з'являтися в цеху й також братися там до роботи, бо мусив же хтось показати, як робиться те чи інше, а коли ніхто, крім директора, на той день не знав цього, то нічого дивного не було, що директор мусив стояти біля верстата. Так само б не дивувався, якби будь-хто взявся копати землю. Земля мусить бути скопана, і не має значення, хто це зробить. Робота мала бути закінчена — й не мало значення, хто її виконає.

Одні покидали завод, інші домагалися більшої зарплати, кращої посади — з ним того не було. Запропонували їхати здобувати кваліфікацію в інше місто, на споріднений завод — радо погодився. І аж там зрозумів,— ні, скоріше відчув,— що в себе дома, на своєму підприємстві, може спричинитись до того, що те підприємство стане теж більшим і потужнішим. Відчув, що від нього залежить ще щось — окрім добре виконуваної роботи. Повертався додому з тужним жалем, що застане знову маленьке господарство, якому ще так далеко до справжньої досконалості. Поволі й непримітно до нього почала приступати слава. Він не набивався їй, він навіть і не уявляв, що вона може початись із звичайної балачки з газетним кореспондентом.

І все-таки, незважаючи на славу, залишався самим собою — самим собою прп тих колосальних змінах, які відбувались в ньому. То виглядало так, наче зерно, що одвіку лежало в грунті, стало врешті пробиватись крізь товщу землі до світла. Або ж так, наче струмок раптом зробився глибокою рікою, хоча плив і далі поміж тими самими берегами, не пробуючи міняти русло. Чиста й непорушна цільність залишалася у людині. Наче брила мармуру, обтесувана зовні, починала просвічуватись теплим струменем ясності зсередини, не змінюючи своєї потужної міцності.

Одружився. Жінка при пологах умерла. Син був уже зовсім інший. Недовірливий, бистріший — молодший. З'явилась квартира; усе в квартирі; потім — автомашина: міг купити автомашину, заробітки мав уже добрі. Син пішов учитись в інститут, батько отримував нагороди за свою працю — і от настав рік, коли з'ясувалось, що цех, у якому він працював, заводові, власне, уже й не потрібен, настільки змінився профіль виробництва. Завод починав виробляти нову продукцію, нова продукція вимагала нової площі, витісняла все колишнє, увійшла навіть у цех, який був першим, який більше, ніж усе на заводі, належав йому, був воістину його життям і смислом його існування — не тому, що так писали в газетних статтях про нього, а тому що й справді так було: це була його робота, іншої він не знав і не бажав, якби хотів, то напевно б зважився шукати, це було б простіше, ніж зважитися піти з села в місто

у важкий і давній повоєнний рік. Устаткування з цеху передавали новому заводові, уже закладено фундамент того нового заводу, уже зводились його корпуси — в іншому кінці міста, і в цеху залишалась тільки одна виробнича лінія, з якої сходила та, давня, звична, своя продукція,— і при ній залишався він, мій герой, і ті робітники, що обслуговували її, стояли при ній, як при землі — не рік, не два, і навіть не десять. Решта знаходила роботу тут же, поряд, в інших цехах, здобувала нову професію, готувалась перейти на тон новий завод.

Мій герой не гадав покидати своєї роботи, свого місця і залишався на своєму посту з повним розумінням необхідності того процесу, свідком якого був — без гіркоти й урази; він радів з появи нового підприємства, радів, що з його — таки з його — цеху тепер удруге росте завод,— але не міг покинути цього майже неіснуючого вже цеху. Так само, як не покидав його протягом попередніх тридцяти літ.

Чоловік цей зробився для мене таким цікавим, що я сама наче зовсім змаліла перед ним з усякими своїми розумуваннями й мудруваннями над життям. Чоловік цей здавався воістину самим життям, яке не в усьому було зрозумілим мені, і я пробувала знайти відповідь на безліч "чому" в його поведінці і вчинках, хоча назовні все було таким простим, звичайним, закономірним.

До нього прийшло якось ніби само собою розуміння великої державної справи, розуміння необхідності прогресу, і в той же час він ніби виявився людиною, яка не може відірватися від того, що звичне для нього. Тільки тепер тим звичним був завод, а не земля.

Мій герой при мені, коли я буваю на самоті и коли опиняюсь у галасливій компанії. Ми разом ходимо по місту, я чую його кроки в парку, на алеї, де нема насправді жодної живої душі на ту мить окрім мене, ми удвох дивимось телепередачі й удвох сидимо біля обіднього столу, він присутній, коли я розмірковую над речами, що здаються мені надто важливими, і коли сперечаюся про дурниці, які відразу ж забуваю, і я вже не знаю, хто за ким пильнує, хто кого вивчає, хто чиї вчинки

зважує... Більше того — ця людина чи вже образ її, визначений моєю уявою, виросла до незвичних масштабів, і я пробую порівнювати сенс свого життя і життя свого героя — тобто вже не знаю, чи героя, чи тієї людини, з якої герой почався, я суджу власні вчинки з його точки зору, а часом змушена під його впливом змінювати свою поведінку.

Було ж знайомство з реальним чоловіком, спокійним, симпатичним, врівноваженим, була перша звичайнісінька бесіда про буденні речі, і ось з часом якраз ця звичайність і почала викликати сумнів,— а чи й справді усе так звичайно? — почала породжувати зацікавлення, реальна людина перевтілювалась в образ, а образ знову ж таки вимагав (постійний, але завжди дивовижний зворотній зв'язок) реального втілення у живе, у плоть, щоб та плоть справді мала кров і душу, знала і біль, і втіху, щоб стояв дім, де та нова людина могла б виспатись і заховатись від дощу та від надокучливих співбесідників і де могла б крийняти друзів,— мусило бути місце, де б та людина працювала, колеги, з якими спілкувалась би...

Можна було оточити його найрізноманітнішими людьми, додуматись до найгостріших конфліктів, які він би мусив у силу свого характеру розв'язувати, бо він же, на мою думку, не з тих, хто має уміння,— не так бажання, як уміння,— обійти конфлікт.

Але я найбільше хотіла просто зрозуміти те, що мала перед собою. Я не вигадувала легенди свого героя — не маю нахилу до заплутування клубка тільки для того, щоб потім його розплутувати, сюжет і події цікавлять мене остільки, оскільки з них самих, незаданих, звичайних ніби, випливає проблема, яку треба розв'язати.

Я мушу хоч трохи, а таки зрозуміти цього чоловіка, хоча таки ж спершу, коли я ще не знала його так добре (принаймні так, як знаю тецер), я пробувала придумати ситуації для нього, звичайно, не надто відходячи від життєвих можливостей,— усілякі ситуації, в яких так чи інакше міг би виявитись його характер, і таких ситуацій було багато, і всі я поступово відкидала, вони не давали мені ніякого розв'язку, деякі з

них видавалися фальшивими порівняно з чистою простотою істинної життєвої лінії мого героя. Коли я пробувала, приміром, зрозуміти щось у замкненій. для світла, майже потаємній стороні його життя, коли мені хотілося узнати щось (не задля примітивного вдоволення власної цікавості, а таки задля того, щоб збагнути до кінця всі загадки людини), то тут він так відсторонювався від мене, що я аж починала зневажати саму себе й мені не залишалось нічого іншого, як таки домислювати ситуації, таки трохи фальшивити, і це зовсім було не те, чого мені праглося насправді — пізнати свого героя, це означало для мене те саме, що розкласти світло на всі його кольори, щоб бачити водночас і єдність, і розчленованість цього характеру, й причини вчинків. Виразно було видно, що це людина, яка стоїть над обставинами, уміє ними керувати, а в той же час уміє ті обставини зрозуміти й при потребі прийняти, не від-кидаючи їх, і вміє це зробити з якоюсь доброю прямотою.

Шукаю актора на роль головного героя.

Але хіба ж не в моїй волі переконати саму себе, що ось до мене вже підійшов, наблизився незнайомий досі чоловік, привітався і...

Вибачте, що кажете? Ви актор? І хочете грати роль мого героя? Справді? А коли я вам скажу, що головний герой — визначення досить умовне, і головний, і герой — тільки данина літературній термінології, брак точнішого слова? Коли скажу, що він звичайна людина, мій герой?

Актор:

Це мене зовсім не лякає і не дивує. Як стверджує відомий астроном Шеплі, Всесвіт настільки грандіозний, що в ньому почесно грати навіть дуже скромну роль. Крім того, астроном дуже образно зазначав, що людина тепер усвідомлює себе одним з головних учасників грандіозних еволюційних гонок і здебільшого весело простує в одному товаристві з вібруючими атомами, випромінюючими зорями, з туманностями, з

вічнозеленими лісами, птахами й метеликами. Тому звичайність нині — річ дуже відносна.

Подумавши, я відповідаю:

Цікава думка. Переконливий аргумент у нашій розмові. Зручно мати справу з людиною, яка запам'ятовує прочитане чи почуте і вміє тим скористатися. Це на вашу користь у даному випадку, бо ж запам'ятати вам доведеться багато, але доведеться також чимало забути, зокрема Шеплі й цитату з нього, бо річ у тім, що герой, якого ви погоджуєтеся зрозуміти й роль якого хочете грати, не знає про Шеплі й навряд чи задумувався над тим, що він перебуває в одному товаристві з вібруючими атомами. Цитати з Шеплі заважатимуть вам у ролі мого героя.

Актор:

Забути чи не забути цитати, а також дещо інше, відоме мені,— то вже моя турбота. Я зовсім не переконаний, що це справді слід робити задля ролі. Адже він такий чи інший — з вашої волі, правда?

Я кажу:

Надаєте значення моїй волі? Справді? Часом мені здається, що нема на те все моєї волі, усе діється поза нею.

Актор:

Пояснити вам, як це відбувається? Народжена вашою уявою дійсність абсолютно відчужується від вас, стає чимось самостійним — і вам тоді не залишається нічого іншого, як зафіксувати цю нову реальність. Будь ласка, познайомте мене з вашим героєм. Переконаний, що після кількох зустрічей ми з ним порозуміємось, і він буде знати дещо й про Шеплі.

Я кажу:

Чи це аж так необхідно? І знаєте, вам не бракує самовпевненості. Боюся, що ви в такому разі не зрозумієте мого героя — якраз самовпевненості йому часто бракує.

Актор:

Так, так, ще Фейербах казав: засумніватися у самому собі — найвище мистецтво й сила. Може, це п правда, але якраз тепер я не маю права на сумніви — сумніваючись, не зважусь на роль, яку ви мені пропонуєте.

Я кажу:

От знову — Фейербах, а перед тим було модне слівце — відчуження. Чи не маєте наміру пояснити моєму героєві, яка різниця між системою Станіслав-ського й системою Брехта і яку з них ви сповідуєте, якою скористаєтесь, щоб грати роль? Ні Шеплі, ні Фейербаха не знає мій герой, та й ви навряд чи знаєте щось більше поза цитатами. Великим людям і на гадку на спадає, що хтось може хапатися за їх думки по-снобістському, без потреби...

Актор:

А я б і образитися міг, їй-бо! Маю намір підписати контракт на таких невигідних для себе умовах — ймовірність загинути без аплодисментів, ніякої оплати ані надії на славу — і все ж серед тих невигод не було говорено про зневагу. З якої рації ви закидаєте мені снобізм? Я кажу:

І не збиралася ображати вас. Мабуть, просто надто категорично висловлююся. Вибачте. Зараз я спробую познайомити вас із моїм героєм. Бачите, он там біля лікарні, що на перехресті двох вулиць, щойно зупинився легковий автомобіль, з нього вийшов сивуватий високий

мужчина, ще навіть не прикривши дверцят автомашини, він уже підводить голову вгору, відшукуючи поглядом знайоме обличчя у вікні,— це і є та людина, роль якої ви повинні зіграти. Він приїжджає сюди щодня о п'ятій, йому нетерпеливиться побачити невістку — вона тепер у пологовій лікарні,— бачите, він киває невістці рукою і щось говорить усміхаючись,— звичайно, вона не чує ані слова, але теж, напевно, усміхається. Він називає її донето, вона його — татом, і це подобається його синові. Зараз він передасть невістці пакунок, потім знову кивне на прощання і поїде до себе додому,— він матиме цього вечора досить часу, і ми зможемо врешті поговорити з ним,— аби тільки він погодився, бо за характером ця людина не дуже балакуча.

А тепер уявіть собі симпатичного довготелесого хлопчину з широко розставленими сірими очима п широким, веселим ротом — це син мого героя, мій герой віддав чималу частину свого життя й сил на те, щоб викохати, виростити цього безтуботного на вигляд хлопчиська, котрий ходить у зношених джинсах і з сумкою через плече — одно слово, еталон сучасного студента. Можливо, він так само, як ви, цитує Шеплі чи ще там когось іншого... Одружився цей студент три роки тому з таким же безтурботним на вигляд дівчам вісімнадцяти років від роду, в таких же зношених джинсах і з сумкою через плече. І ось тепер вони чекають сина — принаймні не сумніваються у тому, що це має бути син.

Імен їхніх я вам ще не сказала — запам'ятайте, прошу: Федір Пилипович Журило, це, ясно, батько, мій герой. Спокійне, симпатичне ім'я, воно йому пасує. Син — Богдан, у дитинстві й для дружини — Данко, Дан,— для нас, звичайно, Богдан. Дружину його звати Ангеліною, але всі кличуть Гелею, то й нам дозволено.

Ангеліна розповідає:

Так, той високий сивуватий мужчина — він щойпо вийшов з автомобіля і, ще навіть не закривши дверцят, уже нетерпляче підводить голову вгору, відшукуючи поглядом знайоме обличчя у вікні; цей мужчина — батько мого чоловіка, я кличу його татом, і це подобається

нам усім трьом. Він завжди приїжджає сюди, до лікарні, рівно о п'ятій, йому хочеться побачити мене, і тому я вже зарані стою біля вікна.

Притулившись лобом до шибки, відчуваю прохолоду скла й морозяне тремтіння повітря внизу на вулиці. Здається, що розрізняю легкий туманець пари біля його вуст, коли він щось говорить і усміхається, махаючи злегка долонею. Ми обоє розуміємо, що балачка на такій відстані даремна, ніхто з нас не чує й слова, і все-таки щодня розмовляємо в такий спосіб. Виглядає він дуже елегантно в своєму новому пальті, зручний крій одягу не в'яже рухів, шарф трохи вибився з-під коміра й видно гарну, вправно зав'язану краватку, хтось міг би подумати, що цей немолодий уже чоловік пильнує за модою і дбає про свій вигляд, але насправді він зовсім байдужий до власної зовнішності, просто тато наш належить до тих щасливих людей, яким пасує будь-яке вбрання.

Трамвайні рейки, схожі на рівнесенькі замерзлі струмочки, холоднуватим сірим блиском прорізають бруківку, і по тих прорізах ковзають колеса. Обличчя пасажирів, коли дивитися з мого вікна, мають вираз якоїсь неприсутньої задуми, я встигаю за тих кілька секунд, що трамвай пропливає внизу, розрізнити цей вираз — напевно, усі вони виглядають так тому, що позбавлені можливості зараз, цієї ж миті, вибрати якийсь інший напрямок руху й змушені підкорятися волі рухомої червоної коробки.

Трамвай заслоняє тата, а коли я вже знову можу бачити протилежний бік вулиці, батько переходить бруківку, в руках у нього коричневий портфель, я знаю той портфель, віддавна батько ним користується як господарською сумкою, і зараз у портфелі є щось, призначене спеціально для мене — обов'язково те, що я люблю. Разом з харчами буде й записка, почерк у батька чудний, кострубатий, з дивною літерою "я", щось середнє між "а" та "є", з гачком при боці, й фрази також незграбні, як уся спроба звичної до стриманості немолодої людини виявити назовні свою ніжність.

"Журрило"! — розкотисто вигукує санітар, наче я хтозна-як далеко від нього, і я беру пакунок, примощую його на тумбочці, а сама повертаюся до вікна, батько, напевно, уже знову стоїть біля автомашини, дивиться угору, вишукуючи моє обличчя. Знаком намагаюся подякувати йому й пояснити, що завтра нічого не треба приносити і що записку не писатиму; він усміхається, махає на прощання рукою і сідає у машину. Тепер, коли я не бачу його долоні на дверцятах, машина втрачає свою індивідуальність, щось особливе, чого їй надає,— так мені здається,— батькова присутність,— і, змішавшись з потоком інших автомобілів, зникає з-перед моїх очей.

Поміж тим, що батько утиснув сьогодні в прозорий мішечок з харчами, я знаходжу в коробці з-під печива новеньку книжку, перекладений з англійської на польську якийсь детектив — сюди, у пологове відділення, суворо заборонено приносити книжки, і татова маленька конспіративна хитрість і те, як він відчув, що мені потрібна книжка і саме така — ні до чого не зобов'язуючий детектив,— зворушує мене ще більше, аніж старанно загорнені, кожен окремо, апельсини й гранати.

Час, перебутий у лікарні, так загострив мої почуття, що я все сприймаю оголеним серцем, і біль від того чорніший, а найдрібніша радість напливає яскравими червоними спалахами, від яких можна осліпнути. Намагаюсь угамувати себе, пробую навіть говорити повільно, стиха й наче збайдужіло, бо треба вберегти всю силу, яку маю, для того дня й моменту, на який чекаю з острахом і з довірою заразом, який наближається до мене, немов мить дивовижного відкриття й прозріння, раптової зміни в мені самій і в цілому світі.

Довкола мене чужий біль і чужий крик стають початком нового життя і надії, і мене пронизує усвідомлення, що тільки єдиний раз у людському бутті жорстокий, майже нестерпний біль обертається радістю. Не люблю тепер дивитись на себе в дзеркало — негарна, обличчя у плямах і розпухлий ніс, губи як у негритянського божка, добре, хоч із волоссям нічого поки що не подіялось, але все одно це

мало рятує, я не належу до таких щасливих, як тато, людей, які гарно виглядають у всякому одязі. Лікарняний халат зовсім не пасує мені, він ледве сходиться під грудьми, я ходжу, як сита вгодована качка, і, підсміхаючись сама із себе, складаю руки па опуклому животі.

Лікарі сказали, що мені доведеться аж цілих два місяці перебути в лікарні, щоб усе закінчилося гаразд, і я спершу мало не ридала з того приводу — терпіти не можу лікарень, а найбільше тих лікарняних балачок поміж жінками: то така бридка нудота,

що лПожшіолітд можна. Але що мала робити — коли треба, ТІ" ії треба, якби йшлося тільки про мене, то б но погодилась, але ж річ не в мені. А тепер навіть ради, що сиділа тут замкнена, навіть не пробую умовити л і їси ріп, щоб дозволити Богданові побачитися зі мною, л просто щаслива, що він не бачить мене такою, и потім усе буде нормально, усе, як раніше, та пін потім і не матиме часу приглядатись аж так дужо, чи я змінилась. Через вікно йому видно лише мо<: обличчя — як у поїзді: на мить, дві, три; я не дозволяю йому довго стовбичити там, унизу, на вулиці, но хочу ипчитати навіть на віддалі з його обличчя то ж, що відчуваю у його записках: таку якусь неприємну тривогу й навіть страх, я не хочу, щоб страх породайся мені, я боюсь якраз найбільше тільки страху. Ниаю, що їх обох — і Богдана, й батька — переслідує одна й та ж думка: адже Данова мати вмерла під час пологів...

Слухаю саму себе, так, мабуть, слухає себе й бе-ро"а, коли в неї наповнюється соком тіло чи набрякають бруньки, так слухати мусить себе ромашка, коли розтуляється її золотаве око,— а помимо того поііслісчаспого самозаглиблення чую також усе, що діється навколо, наче світ існує не поза мною, не окромо, а в мені самій, усередині, б'ється й колотиться тисячами сердець, рук і ніг, добивається мого визнання, розуміння й моєї любові настійливо, зворушливо, домагається мене — у жертву собі, мене — в рятуйте собі, у захист для себе; мене — в матері домагається весь білий світ, і я не відділяю себе від землі, від неба, від птаха у гнізді, від руху річки й від шорсткої стіни будинку, і я

радію з того, хоча дуже важко носити власне тіло з замкненим у ньому неосяжним світом.

Хочеться згадувати зараз тільки гарне, приємне, і коли мимохіть спадає на думку щось неприємне і сумне, я намагаюсь відмахнутись, відхреститися — це слово підходить для пояснення мого відчуття і бажання. Прагну забути, що на світі існує смерть, я б хотіла, щоб у той день, коли народиться мій син, ніхто на світі не вмер, ніхто на світі не плакав, щоб навіть жоден птах не загинув від пострілу у той день. Минулої неділі я бачила з вікна дуже мальовничого мисливця у кожушку і височенних чоботях, що сягали йому майже під самий пах, з рушницею і з красивим, волохатим псом на ремені — і схотілось побажати мисливцеві невдачі, перейти дорогу з порожніми відрами чи заклясти всі кулі в рушниці, але було вже надто пізно, бо на шворці, що звисала з плеча мисливця, безживно й сумно похитувались підвішані униз головами три великі птахи...

Згадки, звичайно, також не бувають самі лиш приємні, бо ж не трапляється в житті такого, щоб радість існувала сама по собі, а лихо й біда окремо, самі по собі,— видать, вони вже приречені навічно ходити в парі, як би не хотіли позбутись одне одного... і, на жаль, не завжди трапляється так, як у казці, що біда обов'язково змінюється на празникову суєту...

Згадую, як ми познайомились з Богданом — я тоді якраз хотіла трохи підробити, щоб поїхати влітку на море,— власне кажучи, мій шановний батечко, Василь Петрович, могли б субсидувати мені цю поїздку, але ж "їм" таке й на думку не спадало ніколи, а моєї стипендії в музичному училищі теж би не вистачило, і в мами не бозна-які великі заробітки,— от я й улаштувалась гідом в екскурсійному бюро на час відпустки однієї їхньої співробітниці — по неділях вирушала спеціальним автобусом по місту. Автобус від'їжджав з Привокзальної площі; раненько, десь коло дев'ятої, його заповнювали транзитні пасажири, яким нікуди було подіти свій час між якимись справами й хотілося принаймні розумно перебути ту годину-другу.

Шофером автобуса був такий славний хлопчина— Ілько Степанишин. Ми з ним часто, жартуючи, вгадували: хто такі наші екскурсанти, яка в них професія, звідки приїхали, задля чого... Ось так одного разу я показала Ількові на Богдана — він стояв та стояв тоді неподалік нашого автобуса, ніби не знав, що має з собою робити, і я тому помітила його відразу; я показала Ількові на Дана й запитала: як думаєш, а цей хлопець що робить у нашому місті? Видно, багаж здав до камери схову і так собі, знічев'я, хоче оглянути місто? Ні,— заперечив Ілько,— не клав він ніякого багажу в камеру схову, його багаж десь на Золотій чи на Стрийській у старій добрій квартирі на третьому поверсі,— невже ти не розпізнаєш львівського хлопця? Я не вірила, тим паче що Богдан сів в автобус — кому ж таки може спасти на думку оглядати своє власне місто з вікон екскурсійного автобуса? Ми з Ільком заклалися на цілу пляшку шампанського — Ілько таки виграв, звичайно, і ми пили шампанське потім уже всі втрьох — я, Ілько і Дан.

Якби Богдан Журило схотів, то розповів би:

Я того недільного дня провів на поїзд батька,— він їхав у відрядження до Києва,— і думав, чим би то зайнятися отак зранку.

Для початку випив собі знічев'я склянку солодкої води з автомата, торкнув пальцем кнопки на пульті, що мав би давати точні відомості про рух поїздів, але він був вимкнутий, і я вже рушив геть з вестибюля вокзалу — аж раптом запримітив велике, строкате оголошення. Екскурсійне бюро пропонувало всім бажаючим автобусну мандрівку по місту. Автобус відходив о дев'ятій з Привокзальної площі, квитки продавали у касі номер три.

Подорожувати в автобусі містом, яке знаєш з дитинства — у цьому є щось таки незвичайне, так, ніби от береш і питаєш у довідковому бюро про свою власну адресу і раптом тебе інформують, що ти живеш зовсім на іншій вулиці, аніж то є насправді.

Я купив квитка й підійшов до того автобуса. Біля нього стояла дівчина й, усміхаючись, розмовляла з шофером. Правду кажучи, дівчина відразу здалася мені якоюсь не схожою на всіх довкола. Вона одна у тій строкатій і ніби нерозумній суєті на Привокзальній площі нікуди не квапилася і ні на кого не чекала, вона одна ніби не мала відношення до метушні й до галасу,— дуже тиха, спокійна чистота й задума були навколо неї — так зі мною буває, коли я входжу в березовий гай.

Люди сідали в автобус, вони заслоняли від мене дівчину, а мені хотілося дивитись на неї, я навіть подумав: шкода буде, якщо це просто якась знайома шофера, і зараз автобус рушить, а вона залишиться тут. Але вона не залишилась. Вона також увійшла в автобус і сказала:

— Прошу, сідайте, он там біля вікна є вільне місце,— я озирнувся, і лише тоді второпав, що вона звертається до мене, бо всі інші уже сиділи.

Отже, вона була екскурсоводом. Звали її — вона сама представилась шановним пасажирам — Ангелі-ною Бойко. Ім'я здалося мені трохи старосвітським, але ж дівчина тут була ні при чому, не вона вибирала собі ім'я.

Я запам'ятав дещо з того, що вона говорила: місто давнє, як світ... Але воно має щасливий характер — ніколи не нарікає на зміну поколінь і звичаїв, не скаржиться: перше було ліпше, і камінь був кріпший, і будинки зводили тривкіші. Місто радо приймає розумні зміни, але, переживаючи десятиліття і віки, воно витримує стиль і має своє постійне обличчя...

Звичайно, це також було трішечки претензійно, як і з її іменем,— але такого не вичитав би в жодному путівнику, і мені це подобалось. Переді мною сидів пасажир з валізкою, на якій рясніли наклейки усяких готелів — як сліди скороминулих знайомств з різними містами. Не знаю, задля чого він розпочав балачку з екскурсоводом,— може, справді, його

цікавило наше місто,— але мені здалося, що більше, ніж місто і його історичні пам'ятки, цього пасажира зацікавив екскурсовод. Дівчина відповідала йому з ввічливою усмішкою — я розумів, що гідові належить бути ввічливим і приязним, але це чомусь страшенно дратувало мене.

— Скажіть, вам подобається сучасний стиль забудови міста? Як на мене, людина втрачає у цих лабіринтах свою індивідуальність, вона стає схожою на сусіда — так, як схожі між собою будинки.

Ангеліна Бойко вирішила захистити сучасне місто. Правду кажучи, я був згоден з пасажиром, проте терпеливо слухав її.

— Але ж і будівлі Ренесансу також схожі між собою — їх об'єднує приналежність до одного архітектурного стилю, ця єдність допомагає нам визначити і стиль, і епоху. Так само зі звичайними сільськими хатами — хіба люди втратили свою індивідуальність від того, що в хатах однаково різьблені віконниці? По-моєму, навпаки — люди виявляли через мистецтво свою індивідуальність, а отже, і характер своєї епохи.

— Що ж, тоді, очевидно, характер нашої епохи — спрощення аж до абсурду?

— Чому спрощення? Раціоналізм скоріше. Тобто, розумний підхід до вирішення проблем.

— Ви щойно казали, ніби люди виявляли свій характер через мистецтво — тепер твердите протилежне.

— Ні, я казала, що...

Цей бридкий чолов'яга таки збив її спантелику, вона здалася мені на мить такою розгубленою, що я мав би охоту сказати: слухайте, дайте спокій дівчині, мало того, що вона вас тут розважає протягом цілої

години — ви взагалі хочете, аби вона тільки вас і помічала. Дайте їй спокій!

Автобус знову наближався до Привокзальної площі, я думав — доведеться вийти з автобуса геть, залишити Ангеліну Бойко й не вимовити ані слова — вона й не дивиться у мій бік, цей зануда із строкатою валізкою і маленькою, як п'ятачок, лисинкою на тімені — що йому до нашого міста, до того, як говорить і усміхається Ангеліна Бойко? Ось він зараз забереться звідси, перебуде в нашому місті день чи нехай навіть тиждень і поїде додому, по ньому тут не залишиться і сліду, для нього ця суперечка — просто спосіб згаяти час і задовольнити балакучу вдачу, ну, хіба що він ще має намір запросити після екскурсії Ангеліну Бойко десь випити вина після роботи — але ж навряд чи вона погодиться, не повинна б погоджуватися. Зрештою, як би там не було — цей пасажир зникне, я ж зостанусь тут, у себе вдома, і не може бути, аби дівчина не запам'ятала мого обличчя, щоб ми зустрілися знову, а вона б не впізнала мене!

І тоді я дозволив собі втрутитись у їх розмову:

— А чому ви думаєте, ніби люди тільки те й роблять, що дбають про своє самовираження — своє чи своєї епохи? Мені здається, що вони просто будують собі житла, думаючи при тому про себе й про своїх дітей, які житимуть у побудованих ними домівках — і закладають їх так, щоб були зручними й вигідними. А оскільки кожне покоління будівників уже інше, чимось не схоже на попереднє, то воно по-своєму розуміє цю зручність і красу, має власні особливі засоби для здійснення своєї ідеї. Вони будують, а ми вигадуємо, наче вони самовиражаються!

Я відчував, що речення неймовірно довге, але таки мусив закінчити його. Мало того, що я фальшивив,— правду кажучи, я більше люблю наше старе місто, аніж нове,— я ще й боявся, аби хтось не перепинив, аби не засміялись — я не міг зрозуміти, як сприйняла дівчина мої слова, але найголовнішого я досягнув: вона дивилася на мене, помітила мене й слухала.

— Вибачте, товаришу,— з іронією у голосі заговорив знову пасажир з наклейками,— а в якій галузі ви працюєте, бо з таким знанням справи...

Сказати б зараз, що я архітектор — і нехай за-ткається,— але ж і дівчина дивилась на мене, і я не міг поводитись так безглуздо.

— До мистецтва відношення не маю. Вивчаю проблеми квантової механіки у вузі. А що таке?

— А-а-а,— розуміюче похитав головою пасажир з валізкою, але те похитування було даремне: дівчина дивилася на мене. Тільки на мене. Автобус стояв на Привокзальній площі. Пасажири виходили й дякували екскурсоводу за гарну розповідь про місто, мовляв, їм ще ніколи й так далі... Це правда, думав я,— вона дещо знає про місто, але хіба осягнеш його аж до глибини — для цього, мабуть, треба прожити тут не одне людське життя, треба прожити всі століття від його народження аж понині. Але зачекайте,— говорив я їй у думці,— хіба ми не прожили усі ці сотні літ у нашому місті — сотні літ аж до нинішнього дня, від його початку й по сьогодні,— хіба воно не в нас самих, хіба не лишило воно сліду навіть на тому пасажирові з обклеєною валізкою? Як би там не було, а наклейку з готелю він причепить на свою валізку і в нашому місті — а це також якась позначка, хіба ж ні?

Ангеліна не має змога відповісти зараз, вона скаже пізніше:

Знаєш, я тоді про тебе подумала: от він за хвилю піде геть, десь там у камері схову його валізка, у кишені — квиток на поїзд, зараз він піде геть, а я не хочу. Добре було б поговорити з ним. Він зовсім не має рації, твердячи, ніби люди не думають і не дбають про своє самовираження, він не має рації — але ж я ніколи не зможу сказати йому цього. Страшенно не люблю, коли пасажири (шановні пасажири!) з гидкою прохальною усмішечкою пропонують мені — тихо й довірливо — організувати ще одну, індивідуальну, пішу чи автомобільну екскурсію по

місту; відповідати треба ввічливо, а хочеться дати ляпаса,— але якби ти, Дан, тоді щось подібне сказав, я...

Богдан сміється (але це також значно пізніше): А я й сказав, тільки ти не почула. Я сказав: Анге-ліно, я хочу вас побачити, ви не заперечуєте? Ви не розгніваєтесь, якщо я прийду сюди, на Привокзальну площу, я буду приходити щонеділі, щоб знову зустріти вас, я купуватиму квитки в касі номер три, щоб ви розповідали мені про наше місто — можете говорити навіть якісь небилиці, я й небилиці згоден слухати, слово честі, я навіть більше люблю небилиці, аніж об'їжджені, як стара дорога, істини...

Ангеліна замислено стоїть біля вікна в лікарні й згадує:

Він сказав — "до побачення" — я здивувалась, звичайно, бо ж ніхто ніколи, виходячи з екскурсійного автобуса, не говорить "до побачення", а він сказав і наступної неділі знову з'явився. Правду кажучи, я була рада й не рада: хіба ж могла я вдруге говорити й пояснювати усе так само, як і того разу, в день нашого знайомства? Я почала збиватись, вишукувати в пам'яті нові факти, але він дивився на мене так, ніби усе це чує вперше й ніколи до того не був у нашому місті й не чув нічого цікавішого.

Ще через тиждень він чекав на зупинці, коли ми вже повертались назад, і сказав мені: он як вийшло, я знову хотів узяти участь у вашій екскурсії, але поїзд Ліверпуль—Львів запізнився, і я не встиг... Може, будете такі добрі й підете зі мною пішки, але вже виберемо якусь іншу дорогу? — І я була така добра, що погодилась, не роздумуючи ані хвилинки, я навіть не вдавала, що роздумую: Дан має такі очі, що не дозволяють удавати. Добре, якщо мій син матиме такі очі, як Дан.

Може, я розповім синові колись, як ми познайомились — я і Дан, а також розповім і те, як я прийшла до Дана тоді, увечері, в дощ, із заболоченими ногами і з захляпаним плащем, мабуть, негарна, сумна і з

запухлими від плачу очима, і сказала йому, що вдома у нас усе так погано й бридко, що годі там залишатись. Я говорила довго й збивалась весь час, мене, мабуть, важко було зрозуміти, але він усе зрозумів, усю ту історію, а також те, як мені досі жилося вдома — бо перше я й словом йому про те не заїкнулась, не скаржилась, а того вечора усвідомила нарешті, що є лиш одна людина на світі, якій можна все це розповісти — і тому я прийшла до нього.

— Заспокойся, може, хочеш, я тобі кави заварю? Ну, заспокойся, чуєш?

Заспокоїтись я не могла, весь час хлюпала носом і розповідала, без ладу й без усякої логіки, як усе відбулося і чому так усе могло статися.

Дан заварив каву, він приніс мені свою піжаму — щоб я переодяглась, бо ж добрі дві години блукала під дощем, перш ніж зважилась прийти до нього майже посеред ночі,— піжама лежала на столі, я так і не переодягалась, кава стигла у малесенькій чашці,

Дан стояв, підпираючи одвірок, курив і слухав — він має таку звичку — слухати, стоячи отак у дверях, і курити при тому цигарку за цигаркою, аж поки мені в голові від диму не замакітриться.

...Мама ворушила ногою, визутою з туфлі, й питала:

— Питимеш чай? — і посапувала, як дитина після плачу.

— Ні, не хочеться,— сказала я, але мама таки налила дві чашки, намастила хліб маслом — навіть засмучена, вона не втрачає апетиту, зрештою, вона звикла до сварок у нашій хаті і, мабуть, не усвідомила зараз до кінця, що ця сварка трохи не схожа на інші.

...Ті двоє мужчин, батькові фронтові друзі, чотири дні тому з'явились, і мама: ох, Василю,— й на тата, чи можна їй радіти, а вона дуже зраділа,

я це побачила відразу, в неї навіть щоки порожевіли, і вся вона стала мов кришталевий келих з червоним вином.

На кухні зразу потім запахло рум'яними булочками й запеченими в тісті качками. Василь Петрович не поскупився на цей раз, він витягнув жменю грошей, не рахуючи (це він потім запитає маму, куди поділись його кровні),— бо як же рахувати при фронтових друзях, лише раз на стільки літ трапилося, що приїхали, він раптом жменею виклав карбованці й десятки, хай знають, як він зустрічає друзів,— а мама теж не рахувала й на все готова, від ранку до вечора на ногах,— і парувала печеня, і рум'янилися булочки, навіть нову скатерку купила й квіти, нас обох допустили на татову половину — в будень мені доводиться стукати до нього й питати, чи можу я грати на фортепіано, бо інструмент стоїть у батька в кімнаті,— вони всі сиділи при столі й згадували фронт, війну, і якби я не знала Василя Петровича в інші моменти його життя, то могла б навіть подумати, що це чудова, добра й хоробра людина, яка вміє навіть мило жартувати, і так би й може зосталася при тому переконанні, бо він здобувся навіть на ласкавий погляд у мамин бік, коли його колеги згадали, як то мама одного разу вичистила решткі картоплі з уже раніше зрізаного лушпиння, і з тих вичисток зготувала якусь страву з конопляною олією — аж язик у роті танув,— а тепер була качка, вино, і батько обгризав качачу лапку й милостиво згадував страву з картопляного лушпиння. На стіні висить фотографія — з війни: мама й Василь Петрович, у шинелях обоє, хотіла б я їх бачити тоді, хоч би на переправі, коли форсували Дніпро, адже вони переправилися серед перших, я навіть не можу уявити, як усе відбувалося, вони мусили бути тоді зовсім іншими, оці двоє теперішніх, домашніх і звичайних людей — Василь Петрович, який обгризає качачу лапку, й мама з туфлею на одній нозі, мама, яка покірно приймає усе на світі,— і ті, у шинелях, гарні і відважні,— чи це так і має бути? Але як могла відбутися з людьми така жахлива зміна і чи вони обоє тепер, якби раптом довелося... Моторошно стає від такої думки, бо це означає, що я зовсім не вірю у своїх батьків, а вони так гарно дивляться на світ з тієї фотографії, зробленої у давні воєнні часи...

Уже тепер, із далекої віддалі в часі, я пробую пояснити собі, як же так трапилося? Як так сталося, що вони відмовилися від себе, від цих своїх симпатичних, відкритих і добрих облич? Ті двоє молодих людей у шинелях навряд чи впізнали б себе нинішніх, як я не впізнаю їх, порівнюючи з тими, давніми. Тепер я думаю так: Василь Петрович, певно, вирішив, що йому вже на ціле життя вистачить зробленого, що він оплатив участю у війні все своє майбутнє існування, у нього навіть увійшло у звичку говорити: "от я воював, а ви що, ви — що?" — і забував при тому, що мама також була на фронті, з ним разом. І мама йому все вибачала, бо, напевно, весь час пам'ятала тільки молодого, відважного капітана, і вясе не бачила цього самовпевненого чоловіка, якого бачу я у своєму батькові. Він собі може кепкувати з її зовнішності, з її літературних уподобань ("що ти там розумієш, мовчи, це буде краще для тебе й для всіх"), він узагалі майже не помічає її присутності, а вона приймає це з усмішкою,— і я не знаю, звідки в неї ця терпимість? Бо мені забракло терпимості, якраз того вечора, коли гості уже поїхали, і з їхнім від'їздом неначе пригасло в мамі щось, вона вже не світилася такою пронизливою радістю, як при товаришах, і батько замкнувся у своїй кімнаті, а я собі міркувала, чи не буде він таки випитувати в матері, чи зосталась там яка решта од грошей, які він дав на гостину. Я за ті гроші купила ще також чотири квитки до театру, щоб вони всі разом пішли, але гості мусили їхати, і мама думала, що піде з татом, і одягалась, і сміялася навіть, і раділа, але зовсім не так світло, як учора, коли вдома було гамірно й людно. І ось тут усе й трапилось: тато вийшов з кімнати і за своїм звичаєм критично оглянув маму й, заклавши руки в кишені, постукував носком об підлогу і хмикав, а потім сказав:

— Нікуди я, голубонько, з тобою не хочу йти. Були б хлопці — то нехай уже так, могла б і ти присутня бути. А сам на сам — ні, ти поглянь лише, на кого ти схожа, мила моя!

Тоді я й сказала:

— Підло це, Василю Петровичу, підло й ганебно — постійно зневажати людину, яка вам усе своє життя віддала, і якщо ти зараз же

не вибачишся перед мамою, я... я... я до кінця вважатиму тебе негідником!

Батько закурив собі сигарету, потім відкинув її і сказав:

— Мене це мало цікавить, ким ти мене вважатимеш, але коли ти собі дозволяєш такі мудрі думки вимовляти вголос, то я повинен тобі подякувати.

І він спокійно, роздумливо підніс руку й ударив мене. Мама потім казала, що було б усе добре, вона б упросила Василя Петровича піти до театру, і все було б добре... Та вже ж, усе було б надзвичайно добре!

Може, це зовсім не така вже й цікава та важлива історія,— чого не трапляється за сотнями й тисячами замкнених дверей у великому місті, — але для мене ця сімейна пригода мала велике значення, бо того вечора в мені наче все остаточно сформувалось і стало на місце. Я знала, що чужа в батьківському домі, чужа й непотрібна, бо навіть мама не зрозуміла мене й дорікала за такий "дикий вибрик" і вже потім, коли я пішла з дому, вона все одно залишилася з батьком, і вибачила йому все — а образу чомусь затаїла на мене. Того вечора вона мені гірко пояснювала, допиваючи третю чашку чаю з варенням, що людина мусить платити за кожну хвилину радості. Може, це правда, але я, на жаль, не знаю, за яку радість вона платила — хіба вже за щось таке, що діялося колись раніше, до мене й не за моєї пам'яті.

Я розповідала все це Богданові, сидячи в нього на кухні, а він стояв, спершись плечима до одвірка, курив і слухав, губи затиснулися на сигареті, але все одно видно було, які вони ніжні й добрі, і в мене раптом запаморочилося у голові, усе змістилося, розсипалось, почорніло — була війна, і мій тато такими ж ніжними губами цілував маму, а ось тепер вимовив до неї такі слова...

— Дай мені кілька хвилин на роздуми, щоб я міг по-людському висловитись,— сказав Богдан, і я відразу зрозуміла, що він може надумати. Звичайно, він вигадав свою, особливу, навіть холоднувату фразу, яку вважав відповідною для такого моменту, фразу, яка допомогла б прикрити хвилювання, але я й без тієї фрази вже знала й погодилась наперед з усім, що він скаже, і думала, що, може, мама також колись так погодилась наперед з усім, що скаже мій батько — але ні, у мене, напевно, було і буде зовсім інакше... я вірила Данові, я знала, що все мусить бути гаразд, і я хотіла вже тоді, аби мій син був схожим тільки на нього, на мого Дана.

— Слухай, я вже сформулював свою важливу пропозицію. Один молодий чоловік без професії, але з великими амбіціями на майбутнє, не можучи поки що забезпечити ані свого, ані твого існування, оскільки його стипендія складає всього чотири з половиною десятки, пропонує тобі руку, серце й дах над головою у хаті свого батька. Єдине, що він знає напевно, цей самовдоволений студент, що батько не позбавить його благословення на шлюб з тобою...

Я сказала:

Новий будинок, ось там у кінці Городецької,— якраз той, де живе мій герой. Бачите, він завів машину в гараж, дамо йому трохи часу, щоб умитися, якусь хвилинку відпочити, може, навіть, нехай увімкне телевізор і з'ясує, чи цікавить його сьогоднішня вечірня передача. Дамо йому на те трохи часу. І закутайте горло шарфом, тут вітер, а ми ж постоїмо хвилин п'ятнадцять-двадцять. Знаєте, на перших порах знайомства з моїм героєм мені було особливо важко зрозуміти всі обставини його життя, він збував мою цікавість однозначними й байдужими фразами, і то не лише тому, що не любить багато говорити, а ще й тому, що не вважає жодну деталь зі свого життя вартою чиєї б то не було уваги. Назовні він ніколи не виказував нехоті до моєї упертої, майже непристойної цікавості, але водночас не гадав і вдовольнити її, він злегенька й дуже тактовно натякав, що врешті-решт ніхто не має права так доскіпуватись до людської душі й до причин людських вчинків

і з'ясовувати, що змусило людину сказати "ні", коли хтось інший у такій же ситуації міг сказати "так",— але все це не лякало мене, я не розкаювалася у своїй невідступній, наполегливій присутності при ньому, бо постановила не тільки знати про нього якнайбільше, але й зрозуміти. Актор:

Вдалося вам це зробити — скажіть правду? / я призналася:

Не зовсім. Не до кінця. Якраз тому я й шукала актора на роль мого героя — коли ви вже взялися за таку справу, то мусите знати — я хочу, щоб ви ж і допомогли мені зрозуміти його до кінця.

Актор:

Власне, цього й мені хотілось — ролі героя, якого не можна зрозуміти отак відразу, бо вічно мушу вдовольнитись не те щоб схемою, а якоюсь пласкою маскою, постійною маскою, де досить підмалювати одну-дві нові риси, щоб мати право заявити, що то вже новий герой і зовсім нова роль. Коли на те пішло — я б радніший грати роль одну й ту ж усе життя, але роль такої людини... тобто, такого героя, який би мав початись загадкою, котру від спектаклю до спектаклю треба розгадувати, розшифровувати, наче знаходити наново й роздумувати наново. Щоб я міг бути ним — а водночас і не ним, аби той, хто слідкує за моєю грою, бачив: мій герой є таким ось, бо таким я його зрозумів, але поза моїм розумінням ролі є ще нові площини, є безконечність, є можливість осягнення нових істин і нових ідей — залежно від того, в якій ситуації опиниться герой...

/ я погодилась:

Так, може, й справді я не відступала від цього чоловіка, бо він має у собі те, чого ви прагнете. Але ж одна річ — відчувати, а друга — переконати ще когось... Актор:

Знову ж таки, ви мене шукали, щоб я допоміг переконати інших,— що ваш герой — варта уваги людина.

Я зраділа:

Тон розмови у нас з вами зараз зовсім інший, аніж спочатку. Довіри більше, і так, наче ми вже трохи приглянулись одне до одного й ніхто не гадає відмовлятись від — ну, скажімо, від співпраці. Дратував мене спершу ваш тон і цитати з відомих і невідомих авторів. Подумала була навіть, що вам значно більше пасувало б грати роль зовсім іншу — протилежну тій, котра виписувалася для мого героя.

Актор:

Добрий спосіб ви знайшли, щоб пояснити акторові, як наблизитись до героя — в якійсь мірі мушу заперечити самого себе, так? А ви не думаєте, що й у вашому героєві може бути якась двоїстість?

Я щиро засміялась:

Побачите його ближче — самі зрозумієте.

Ми піднялися ліфтом на восьмий поверх. Я зпала цю квартиру навіть краще, ніж свою власну. У себе вдома я не завжди можу знайти якусь потрібну річ, бо закинула її десь на шафу чи в інший закуток — а тут я орієнтувалась набагато краще. Було тут усе складене старанно й ніби на постійно. Я навіть знала, на скільки хвилин поспішає в цій квартирі будильник, знала житло мого героя ще до того, як потрапила сюди вперше, бо я ж сама й створила в уяві цю квартиру з трьох кімнат — не так уже важко було уявити її з новими, стандартними меблями, купленими в кредит, і з телевізором, за який кредит уже сплачено, з телефоном і кількома старовинними го-

динниками, з книжковою шафою і з кількома ледь-ледь надпочатими пляшками італійського вермуту й коньяку в "барі", зі старим кріслом-гойдалкою: тут спокійно й згідливо мали б уживатись уподобання мого героя і його сина й невістки, хоча, звичайно, мій герой поблажливіший, поступливіший, аніж молоді, і він дозволяє їм збирати ті старовинні годинники й вішати на стіни незрозумілі йому самому картини їхніх приятелів, і записувати на магнітофон, ним самим придбаний, зовсім не ті мелодії, що йому до вподоби.

Двері відчинив Богдан. Правду кажучи, я не сподівалася його застати, за моїм розрахунком він мусив бути на лекціях в інституті, і те, що він опинився зараз віч-на-віч зі мною, трохи поламало мені настрій. Та доводилося пристосуватись до обставин.

Син мого героя дивився з міною знеохоченою й не дуже привітною, якби не те, що батько погоджувався розмовляти зі мною, то він сам охоче замкнув би мені перед носом двері, навіть не шукаючи пояснень і не вибачаючись, йому бракувало батькової толерантності й урівноваженості, і брак цей компенсувався хіба що очевидним старанням не йти наперекір батьковій волі. "Знову прийшли надокучати батькові",— вимовив його погляд, уголос він сказав:

— Прошу, заходьте,— і ще: — До тебе, тату!

Отже, вони стояли один проти одного — мій герой і актор. Що принесе мені ця їхня зустріч, це таке дивне знайомство? Актора треба представити як колегу, не можу ж я сказати, кого на цей раз привела в дім — не питаючи дозволу й так безцеремонно. Сказати, що це актор, який хоче грати роль мого героя — означало б поставити Журила в неймовірну ситуацію, схожу на безліч вигаданих уже і відкинутих мною раніше.

Одна з таких домислених ситуацій виглядає у такий от трохи мелодраматичний спосіб, і я мушу признатися собі, що мені найбільше

шкода розлучатися з цим домислом, шкода відкинути його як варіант не зовсім точний, як ефектний, але непотрібний хід у шаховій грі:

— Не йди, Федоре. Не йди.

— Що тобі, Василинко?

— Не йди, бо кричатиму. У собі кричатиму, не вголос, мовчки, але так кричатиму, що все в мені порветься.

Ніколи ще так не було, так ще ніколи й ні разу не просила, і йому аж моторошно стало, але він соромився такого страху, і пробував засміятись:

— Добре, не піду. Або ти зостанься, не їдь.

— Не зостанусь.

Федір упадав за дівчиною наперекір материній волі. Мати вибрала собі за невістку Наталю Дзюрин-кову, милу, з голубими очима й таку лагідну, що лагіднішої на цілий світ не було. Віддавна вже собі так задумала, що Федоровою дружиною буде Дзюринко-ва Наталя, а він уподобав собі Василину, котра, хоч сирота, а гоноровa й неуклінна, і ходила з Федором, наче ласку йому робила, хоча насправді все село знало, що була йому за жінку, хоч ще весілля не справили.

Заходила в хату — і не дивилась на Журилиху, а крізь неї, наче та була прозора, як вода в потоці. Зрештою, вона так дивилась на всіх — окрім Федора хіба що. І коли вона так дивилась, Журилиха опускала очі, хоч була тверда жінка,— бо хто знає, що та синова любка (не наречена, а тільки любка, інакше Журилиха й не думала про Василину, вона б і по весіллі зосталася для старої тільки синовою коханкою) — хто знає, що вона могла вичитати в душі тими своїми темними, непрозорими, як старий мед, очима. Що-

правда, гарна була з лиця, краща, може, й від Дзю-ринкової дівки, тільки Журилиха Дзюринкову хотіла, а тому все їй було погане у Василини: і ті запаморочливі темні очі, і тоненька, невисока постать, і легка хода — ніби не сама йшла, а вітер її ніс.

— Хіба то суджена для такого хлопця, як ти? — казала стара.— Воно ж як птаха безпера й мокра, прости господи. Але коли хочеш — то най твоє буде, як собі хочеш. Одне я тобі скажу: прийняла тебе Ва-силина, хоч ще не жінка тобі, легко то їй пішло — пильнуй тепер, аби так само легко з ким іншим...

— Мамо, мовчіть, і щоб не думали мені навіть такого, бо за матір не схочу знати, чуєте?..

— Поїдемо геть, до міста поїдемо, Василинко,— Федір міг її на руках підняти й гойдати, наче дитину, чорна хустка з червоно-білими квітами й довгими тороками покривала її майже всю.

— На весіллі в нас будуть троїсті музики, найкращі на всю околицю, на сотню весільних забав найкращі музики,— казала Василина,— старий Ва-силинин дядько грав на скрипці, і двоє його таких же старих побратимів — вони обіцяли грати на Васили-ниному весіллі, а більше, зарікалися, не гратимуть, то вже в. тій музиці буде три їхніх душі, і три радості, й три смутки, і три надії — троїсті музики.

— Поїдемо геть, до міста поїдемо, Василинцю,— не то обіцяв, не то просив Федір, ховаючи обличчя між Василиниими долонями, розплітаючи коси їй, стягаючи з неї хустку.

— Не поїду,— казала Василина.— Не поїду, Федоре, я тут залишусь... Ти — як хочеш, а я не поїду.

Федір шарпав Василину за плечі, наче мав замір наперекір її волі забрати з собою:

— Не поїдеш? Ти ж знаєш, що я вже до того міста прикипів насмерть, мені вже тільки там бути суджено, бо так уже воно сталося, й нема на те ради — то й ти мусиш зі мною їхати, ти ж знаєш, що мусиш.

— Не мушу. Я тут буду — хочеш, зоставайся, хочеш — їдь, я тут буду, навіть говорити про це не варто, не трать ані сили, ані слів — я тут буду.

— Поїдеш, Василино!

— Не поїду.

— То нехай зараз ні, бо винаймати хату доведеться, але скоро вже й свою матиму. Як сама схочеш, спорядиш там, що схочеш поставиш — будеш господарювати, добре?

Вони ходили любитися до лісу, де самі буки росли, самі дерева могли тільки їх бачити. Федір торкався губами її шиї, вона була гладенька й чиста, як молоде листя.

— Знаєш, мені щоразу так при розлуці, як би я від тебе відривався, відламувався — так живе дерево на дві частини до кореня ламають. Як у місті живу — то рвуся до тебе їхати, але там хочу бути. Не гнівайся, Василино, ти сама винна.— Федір не міг зрозуміти дівчини, не міг утямити, чому вона не хоче їхати з ним, хоч любить. Пробував збагнути ту мішанину почуттів і бажань — своїх та Василининих, тямив, що можна любити, як власну душу, усе, ним покинуте — але хотів би, щоб Василина так само любила те, що було йому дороге там, у місті. Він ділився поміж тим містом і Василиною,— то, може, і з нею щось таке діялось? Журило намагався зрозуміти її і себе, але то були марні старання й усе залишалось по-давньому. Не завжди так траплялось, що він приїжджав у село. Часом Василина з'являлась в місті — несподівано, без попередження, і тоді його охоплювала радість така, що готовий був і тут, посеред вулиці, як у буковому лісі, вхопити дівчину на руки й кричати усім, аби дивились, яка гарна його Василина. Вона справді була

незвична, несподівана, як сам її приїзд; чорна хустка з тороками обтулила маленьку світловолосу голівку, очі й уста були добрі, вологі, наче вона щойно вмилася з джерела, шорсткувата долоня по-дитячому лягала йому в долоню — за нею озирались, хоч не мала підмальованих уст і не було на ній модного вбрання.

Вона сміялася — тільки він один на світі знав, як вона вміє сміятися, бо звичайно тільки всміхалася, не розтулюючи губ. При ньому сміялась так, що на худеньких щоках прорізалися подовгасті зморщечки, а очі мружилися і робилися вузькими, видно було тільки їх блиск.

— Ходи кудись за місто, перебудеш зі мною ніч, нехай думають, що ти з чужою жінкою йдеш, бо хіба хто зі своєю ходить у ліс чи в поле любитися?

І було за її бажанням.

Вони цілу ніч до світання ходили містом, а потім вона їхала геть, залишивши йому свіжі сорочки, яблука з дому, сушену калину, домашнє печиво, котрим він потому ділився з хлопцями в цеху, і хлопці знали, що то приїжджала Журилова Василина — таємнича, чудна якась, ніколи ніким з них не бачена. Коли б не ті яблука й калина, могли б сумніватися, та існує вона насправді.

Упродовж ночі вони не встигали наговоритися, хоч говорили про все; він розповідав їй про свою роботу й пробував пояснити, що то справді найкраща в світі робота. Вона не сперечалася, навіть погоджувалась, що місто гарне, особливо на світанні, коли зовсім тихе, як дитина в колисці, і над ним легесенький туман, як подих, і вулиці наче потягуються, спинаються на пагорби й потягуються при тому — і робота його також гарна, і добре, що йому гарно. Василина їхала, а він згадував, що вона йому оповідала: на тій яблуні, котру він посадив, цього року з'явилось два яблука, усього два, маленьких і тугих, а старезна, рублена з самого дерева років двісті тому стодола її дядька-скрипаля повнісінька яблук,

пахне яблуками. Дядько укладає їх одне при одному — ніби сонце в руках тримає, так кладе яблука й частує ними кожного, хто зазирне на його обійстя.

Стодола пізніше згоріла. Спалахнула, мов стіжок сіна, суха й пропахла яблуками, згоріла разом з яблуками. Дядько знав, хто її підпалив, і Василина здогадувалась, та нікому не казали, дарма було казати. Палій був старий, ще старший од дядька, і мав на нього давній, затверділий, як мозоль, гнів. Причину гніву дядько знав — палій мстився йому аж тепер, що колись за нього, того палія, не пішла заміж гарна дівка, а лиш за дядька Василининого, і за те, що дядькова скрипка грала краще од його власної, і за ге, що йому погнили, поморщились яблука і знищився бубон, колись такий великий та гарний. За те він і спалив стодолу, по якій залишився спогад у селі та запах яблук, а дядько не виказав палія, хоч усе село й підозрівало правду, а таки всі мовчали, бо дядько Василинин мовчав, та й навіщо було говорити?

Про таке різне оповідала Василина, а також про свою роботу в селі, але ані словом не згадувала Федо-рової матері. І того не згадувала, що їй часом здається, наче мати стежить за кожним її рухом, словом і поглядом, наче хоче впіймати на чомусь лихому, наче хоче потому зі злою втіхою говорити: а бачиш, сину, а я ж казала, тепер маєш, маєш, переконайся, що треба було матері слухатись.

— Не йди від мене, Федоре, не йти в своє місто.

— Що тобі, Василино?

— Не йди, бо кричатиму, у собі кричатиму, не вголос, тихо, але так, що все в мені порветься.

Ніколи ще так не просила, і йому аж моторошно стало, однак він засоромився страху й спробував засміятись:

— То ще не піду. Або ж ти зостанься, чуєш, Василино?

— Ні.

Треба було не слухати отого упертого "ні", а узяти на руки й віднести назад, до міста, хоч би як упиралась,— а треба було утримати любощами, гнівом, розсудливістю — треба було не випускати з рук, нехай би собі пручалась, видиралась, плакала. А може, треба було їхати з нею? Скочити в автобус і поїхати?

Хто зна, як треба було. Хоч би й знав, то все одно, мабуть, не вмів би зробити. Або й не схотів би: як не зостанеться по добрій волі, то хіба можна в'язати? Тільки, може, вона хотіла, щоб її в'язали?

Потемки приходив під хату найкращий парубок у селі й зазирав у вікна. Село знало про те й Василина знала, хоч фіранок не відслоняла. А за дня він зачіпав її і сміявся:

— Добре ти, Василинко, живеш: маєш нареченого й не маєш!.. Прикрий, голубко, свої коліна, бо як лиш побачу ті твої білі коліна, то здається мені, що ти йдеш по селу, як русалка над водою — лише косами прикрита.

І шепотів у саме обличчя:

— Відчиниш мені, Василинко? Котрої ночі відчиниш? Чого боїшся, чого впираєшся? Все одно ж відчиниш.

Вона вдарала його навідліг, а він сміявся:

— Люблю тебе, Василино! Якби відчинила — то не любив би, а так — люблю!

Василина відчувала на собі його погляд і погляд Федорової матері. Вона, мати, бачила Василину навіть тоді, коли не могла бачити, і чатувала на Василину, і ніби чаклувала: оступись, оступись, ти мусиш оступитись, не може того бути, аби на моє не вийшло!

І коли поночі в димарі мотлошився вітер, Василина чула, як той парубок шепоче:

"Відчини! Слухай, ти ж таки відчиниш, хіба ти зможеш бути сама? То чи не все одно — сьогодні чи завтра?"

"Йди геть, чи ти встиду не маєш?" — змагалася вона з тим шепотом, а парубок справді не мав стиду, сміявся:

"А ти мала встид, коли незаміжньою до лісу з Федором ходила? Ти тоді мала встид? То в кого ж ти його тепер позичила?"

"Забирайся, чуєш, не руш мене, забирайся!"

"Добре, уже добре, піду. Я піду, але я знаю, що таки діждуся; сама знаєш, що діждуся, а коли тобі вже так хочеться вдавати цнотливу, то побався трохи, я розумію ту забаву, лиш, аби не задовго, Васи-линко".

"Ти п'яний і безчесний, не підходь більше до мене".

Під Новий рік Журилиха виходила стрічати Федора, дорога додому була неблизька — село леягало віддалік від шосейного шляху,— Федорові хотілось бігти, щоб зустрітись з Василиною, але мати йшла поволі, важко дихала й часто спинялася, аби перепочити, стаючи спиною до холодного в полі вітру.

— Нащо йшли до автобуса?

— Спитати тебе хочу... Ти таки направду думаєш з Василиною женитися?

— Ви ж давно те знаєте! Варто було йти в поле, щоб про те питати! — засміявся Федір.

— Я тобі казала колись — легко їй з тобою гуляння прийшло, легко і з іншим буде. Чого не хоче до міста їхати — питав її?

Федір одмовчався.

— Бо ходить тут один попід вікнами — й влітку, й восени ходив, а тепер-то, по снігу, ліпше сліди видно,— говорила стара й сама вірила сказаному.

— Мовчіть, мамо.

Василина дивилася на Федора з темної глибини нерозуміння, так, наче вона опинилась десь на самому дні ріки, а він схилився над нею. Губи їй на морозі пересохли й потріскалися, між пошерхлістю виступала крапельками кров, і Федір раптом відчув, як його рука сама, мимоволі, зводиться, щоб торкнутися тих уст. Але він опустив руку, у Василининих очах майнув подив, вона дивилася на Федора, чекаючи його ласки, а він уже більше не міг витримати мовчання, мусив сказати щось — і все одно мовчав, але вже не дивився на дівчину. Василина теж не розтуляла уст — хотіла запитати: що ти, Федоре, чому нічого не говориш? — але не запитала.

Врешті він сам промовив:

— Правда, що люди кажуть? Пускаєш до себе хлопців на ніч, аби погріли сирітку бідну? Чи й до міста їхати не маєш охоти? — сказав *усе те, і якби міг, то закрив би собі уста долонею, якби хвилиною пізніше, то й змовчав би, але — уже вимовив, пізно було жалкувати.

То ти так, Федоре,— не віриш мені, а то чому? А, не кажи нічого, як не віриш — то про що говорити будемо? Чи ти, може, хочеш від мене щось почути? Ані слівця уже не вимовлю, Федоре. Дурне все на світі, коли ти вже мені не віриш.

Василина мовчала, та аж тепер Федір почув, як вона кричить: не вголос, мовчки, аж нутро в ній рвалося. Журило мав охоту затулити вуха, але ж крик, мабуть, чув би все одно. Про що був той крик?

Вона розтулила уста, ніби врешті надумала щось відповісти Федорові, а чи таки скрикнути вголос, і якби крикнула, то Федір ухопив би її на руки, пестив би її, цілував, не вірив би нікому й нічому, лиш її очам та поцілункам, слухав би її слів — але ж вона мовчала. Вона тільки ворухнула губами й дивилася на нього — простісінько на нього, і в той же час крізь нього, повз нього, і далі кудись — уже назавжди без нього...

Актор, пригорбившись, утиснувся у крісло, був схожим на птаха, який чатує на здобич,— очі мав пильні, повіки змикалися важко, ніби він або недоспав, або ж довго перебув на вітрі. Недавнє враження, що він і справді міг би підійти на роль мого героя, у цю хвилину зникло, і я вже пошкодувала, що привела сюди незнайому людину, яка всього лише півгодини тому нагадувала мені хлопчака з пустим бажанням похизуватись ерудицією, а потім — когось схожого на мого героя, а зараз була подібна до втомленого старигана, який поняття не має, чого опинився тут, у нашому товаристві.

— Неправда це все,— сказав актор знеохочено.— Все це про когось іншого.

— Звичайно, не так усе воно від самого початку,— підтвердив Журило.

Так я ж і сама знала, що неправда, що то — зовсім інший Федір, але ж могло й з ним щось подібне трапитись? А може, тому неправда, що він би поводився зовсім інакше?

Радувало' мене завжди, що він навіть у чотирьох стінах не почувається зневоленим і йому вистачає простору, наче він постійно перебуває серед поля. Він навіть говорив так, що від його слів пахло хлібом, щойно випеченим, гарячим житнім хлібом, він зростом високий, весь якийсь дуже великий, і все одно йому ніде не тісно, речі при ньому стають маленькі, непримітні, й тому здається, що досить довкола простору, щоб йому вільно пересуватись навіть у маленькій кімнатці, де наставлено чимало меблів і вигідно розсілися двоє гостей — сина господаря поки що при нас не було, вийшов у сусідню кімнату й прикрив за собою двері.

Федір Журило вимовив ті слова трохи ніяково, наче йому незручно було приловлювати мене — не на обмані, скажімо, але таки на видимій невідповідності фактам.

— Не так то все виглядає від самого початку,— повторив він і пожартував: — Не було ніякої Васи-лини, бо хтозна, якби була в мене така Василина, то я б, може, й досі сидів коло неї, а що вже за жінку узяв би — то напевно.

Жарт був приправлений сміхом, але щось у ньому почулося мені гіркувате, і я, як бувало вже не раз, наче на якусь мить знову зазирнула в живу душу цієї людини.

— Насправді було зовсім звичайно: якось так я собі зміркував, що варто б зрушити з місця, світа більше побачити... А Львів здавався мені на ту пору таким далеким світом, що й далі вибратись годі. Звичайно, тепер таке то вже не дивина, й ніхто нікого за поли в таких випадках не тримає, тепер ніби увесь світ зрушив з місця й мандрує невпинно, а тоді — тут, у нас, на таке треба було зважитись.

Він помовчав, а потому продовжував далі, наче хотів ще раз не тільки нам, а й собі самому все це пояснити як слід:

— Пізніше півсела до міст виїхало, тільки треба було комусь першому зрушитися. Але воно так: тоді місто справді дуже потребувало наших рук — щойно ж від фашистів визволились, та й при землі чимало молодого й сильного люду залишалось, далі то вже п не було наче такого мусу їхати сільським до міста, уже була потреба триматися усім молодшим землі, та коли вони того вже не дуже хотіли, і їхали не тому, що місто їх потребувало, а тому, що вони його потребували... Та їх і місто чекало зовсім не таке, як нас тоді, але ми іншого не бачили, то й думали, що так і має бути, аж за якийсь час помудрішали і самі старались, щоб не одно переінакшити.

Не перестаючи кліпати повіками, наче зовсім обважнілими, актор ще глибше втиснувся у крісло й тихенько пильнував за тим, що говорив Журило.

Як же я те все бачила? Чи справді було так просто й нетрудно, як казав Журило? Він ніколи не любив перебільшувати, це мені подобалося і заважало також, бо не дозволяло приглянутись до його життя — а може, він навмисне так усе обходив, обминав, аби не допустити мене ближче?

Василини не було, це правда, але стара Журили-ха була — це також правда. Вміла об'їжджати коней, і коли чоловік пішов на фронт, лиш вона одна могла прикликати до себе норовистого коня, котрий перше слухався тільки її чоловіка. Уміла робити всяку роботу і все їй вдавалось так, що люди казали, ніби має Журилиха свого дідька: він і допомагав їй. Жури-лиха з того сміялась, але на цікавість людську навмисне розмальовувала стіни в хаті дивними фігурами, серед яких були вояки з шаблями, червонясті, схожі таки на дідьків, якісь веселі фігури, а також гарні дівки у довгих спідницях, і Федір у снах потім довго й не раз бачив ті стіни, вони наче рухались, немов кадри у фільмі.

Старший Журило з війни не повернувся — прийшла на нього похоронна, і ніхто так і не бачив, чи плакала Журилиха, чи ні, бо вона замкнулась у своїй хаті на цілу добу, а коли на світанні вийшла, то була така, як завжди, і як завжди одразу взялася до своєї буденної роботи.

Одне тільки всі добре запримітили — коли Журилиха навесну знову малювала стіни в хаті, вона зовсім забілила веселі й дивовижні фігурки, і хата стала така, як і у всіх у Підгірцях.

Федір був хлопець здоровий, так само вдатний до всякої роботи, як мати, хіба що спокійніший, лагідніший і відкритіший, аніж стара Журилиха — тут він вдався у батька, і це було добре для матері: якби був такий норовистий, як і вона, то було б їй важко жити з ним удвох в одній хаті.

Але одного дня виявилося, що при добрій і лагідній вдачі Федір може так само, як і мати, стояти при своїй думці, хоч би йому грім гримів довкола чи земля западалась.

До Підгірців приїхали зі Львова люди — були то заводський механік і його помічник, котрий недавно прийшов на завод. Обоє розповідали цікаві речі про Львів, розказували, що після окупації залишилися замість підприємства самі тільки будівлі, і тепер необхідно діставати з усіх кінців країни обладнання, а механік, може, поїде навіть до Німеччини, аби забрати пограбоване. Люди слухали все те з увагою та інтересом, але коли дійшло до того, що львів'яни запропонували підгірським їхати на завод працювати, то багато стало з недовірою приглядатись до них, і батьки боронили молодим хлопцям слухати тих запросин.

Жили львівські у Журилихи в хаті, хата була така чиста й привітна, що ніхто й не дивувався, коли гостей розташували там. Стара Журилиха кляла потім гостей зі Львова й у глибині душі щиро бажала на їхню голову якоїсь кари: приїхали, два дні в хаті перебули, хлопця збаламутили й далі десь подалися на своїй машині, певно, ще десь

чиюсь дитину збаламутять та приворожать, що потому вже матері спокою не буде, що потому матері самій доведеться залишатись на господарстві, коло землі та коло хати. Була б знала, чим то все скінчиться, то й у хату б не пускала, а то й переночувати в теплі дозволила, і рихтувала обід і вечерю, а на снідання то навіть молока теплого від корови в горнятка поналивала — по самі вінця, легка піна знялася над горнятками, і Журилиха приглядалась, як один з тих львівських наче грів руки коло теплого молока й пив помаленьку, так поволеньки, наче хотів, аби те молоко не кінчалося хтозна-скільки й аж ніби зазирав у горнятко, чи є ще трохи на денці, а коли Журилиха серцем зм'якла й хотіла долити ще, то ніби засоромився і сказав, що більше не хоче ані краплі. Той другий — то випив душком, нараз, і вже далі розказував Федорові про той якийсь свій завод — Журилиха початку бесіди не чула, бо поралася біля корови, а потім доїла, вигнала за ворота, щоб пастух перейняв до стада на пашу — то вона тому й не знала, з чого балачка почалася й чого син так пильно прислухається до слів того львівського. А він розказував, яким завод має бути — за два-чотири роки, звичайно, займе стільки місця, що там весь їхній край села вміститься з хатами й господарствами, і що там на заводі робитимуть, і як там людей будуть учити всякому ремеслу — Журилиха не дуже тямила й не дуже мала час слухати — люди міські, то й своє хвалять, їм що — поговорять та й поїдуть, а тут роботу треба робити.

Журилиха й гадки спершу не мала, до чого той чоловік веде, а коли львівські поїхали, то зрозуміла, бо Федір сказав, що збирається до Львова, на завод.

— Жили досі без тих заводів — і далі перебудемо! — уперто стояла на своєму Журилиха, але ще не вірила, що поїде,— а коли таки переконалась, що не послухається,— затялась, перестала взагалі розмовляти й не збирала сина в дорогу, а що він сам був гордий, то не взяв з дому й крихти, в чому був, у тому й подався в місто, а в Журилишиному серці наче камінь заліг, бо й голови не підвела, коли син сказав:

— Зоставайтесь, мамо, здорові. Я вам не ворог, зла не зичу, а ви як собі знаєте...

Посеред ночі, як син спав, Журилиха встала й присвітила лампою, затуливши її рукою, аби не вразило синові зімкнутих уві сні очей. Стояла, слухала, як він дихає, ледь-ледь розтуливши уста, і трудно було сказати, що шепотіла над сином — чи заклинала, аби не їхав, чи просила, чи молилася — але вголос і за дня не сказала ані словечка й хліба на дорогу не дала.

— Не біуло Василини, де там! — сказав Журило. Не було Василини, ніхто не приїжджав до Львова з яблуками й калиною, ніхто не питав Федора, як йому ведеться, ніхто не пильнував, чи має випрану сорочку та чи знає кого, з ким можна словом перекинутись по щирості.

— Нічого немає дивного в тому, що цей чоловік не хоче тепер покидати свій цех,— сказав актор, трохи випроставшись і змінивши позу.— Я сам також нікуди не пішов би.

Вимальовувалось Федорові усе трохи інакше. Хоч і не летів він на легкий хліб та на забаву, знав, що має бути важка робота, але за тою візією, за уявним майбутнім заводу, яке зобразив перед ним тоді, удома, заводчанин, Федір недобачив заводу нинішнього, а поміж дійсністю й майбутнім була поки що така прірва, що хоч якого найвідважнішого могла б відстрашити і відштовхнути.

Механік знав виробництво, але не мав майже з чим працювати. Фашисти вивезли ще на самому початку війни все до решти устаткування. Можна було до безконечності рахувати, чого бракує і нема, і можна було на пальцях перелічити, що є. Зрештою, Федір Журило дуже слабо орієнтувався, чого то насправді треба й чого бракує. Однак і він бачив, що коли із землі стирчать поламані й поіржавілі водогінні труби, то їх треба ремонтувати, закладати нові. Власне кажучи, було одне-єдине приміщення, де розташувався основний цех і

цех ремонтний, а також кабінети директора, головного бухгалтера і червоний куток. Була ще також вивіска над входом, а на задвірках попід червоною цеглястою стіною, не знати звідки взявшись, стриміла із землі груба достигла морква. Федір зважував, чи має тим відкриттям з кимось ділитись, чи не сміятимуться городяни, що його звабила морква, і, одначе, перемагаючи зніяковіння й навіть сором, витягав майже крадькома із землі моркву, обтирав рукавом і їв.

З квартирою Федір біди не мав: винайняв неподалік заводу куток, господиня, немолода вже жінка, правила за той куток небагато, лиш просила, щоб роздобув на зиму палива. Федорові то не здалось чимось складним, і він пообіцяв.

Записувалися, кому потрібна картопля на зиму, а про Федора сказали, що він, мабуть, не потребує, бо привезе з дому. Федір одвів погляд кудись у стелю, подумав і сказав, що так, довезе з дому.

Місто було дивне й тривожило, але й приваблювало. Вивчав поволі, щоразу віддаляючись далі від заводу й того місця, де жив, відкриваючи у своїх прогулянках нові дивовижі й проникаючись до всіх цих несподіванок такою доброю, напівдитячою цікавістю, що навіть зникла кудись гіркота первоначаль-ної самотності.

Самотність відходила-таки чимраз то далі, не навідувала його так часто, як перше, вечорами, а ще більше на світанні, бо, звичний прокидатись удосвіта, він не знав, куди має дівати ті ранні передзаводські години — й часом лежав і думав, заклавши руки під голову, ненавидячи свою непотрібну бездіяльність, ті ранкові години, які на селі обертались у безліч обов'язків, а тут не заповнювались нічим.

Знічев'я взяв у таку от сіру пору, коли ані світла світити, ані очима до світа приглядатись,— узяв до рук книжку. Читав майже наосліп, не світячи свічки, впритул дотикаючись сторінками до обличчя і дістаючи

від того якусь несподівану насолоду, схожу на ту, коли відкривав дивовижу в місті.

Ще більшою дивовижею були люди. Гурт втягував у себе. Гурт був ще зовсім малий, п'ятдесят шість чоловік, і поміж них — зовсім молоді дівчата, убрані по-військовому, наче вони й досі продовжували вести війну — тепер уже не з ворогом, а з тим безладдям і бідою, які ворог залишив,— він їх соромився найбільше, уникав, ховаючи очі від лукавих і веселих часом поглядів, дівчата були старшими від нього, він відчував свою дивну й водночас вдячну залежність від них, бо то вони стояли десь між воєнним вогнем і ним, там, де він не був, і він думав про те, що вони мусили боятися смерті і тепер напевне їм хотілося розлучитися із шинелями і кирзовими чоботями, але ще не могли, бо не мали цивільного одягу, і за шинелями існувала їхня невимовно ласкава й спрагла ніжності дівочість, яку не вбила війна, і це також неймовірно тривожило його. Він сам пе помічав, як світ розширювався довкола нього, як він приймав і сприймав нові поняття, й те, що вчора було новим, назавтра ставало звичним, і вже він сам вимагав від світу чогось нового.

Дівчата були всі нельвівські, вони зосталися — разом, як воювали і як визволяли Львів — працювати па заводі, де ще не було жодного досвідченого робітника, де не було головного інженера, де не було начальника в їхньому цеху, де, як Робінзон Крузо на острові, самотньо служив усьому підприємству один-єдиний токарний верстат, і де тільки механік знав усе виробництво.

Дівчат послали вчитися до Москви, вони писали звідти листи, і Федір мовчки й чорно заздрив, хоча не відважувався сказати, що й він має охоту поїхати вчитися. І, помимо того, йому бракувало цих дівчат, поки вони були в Москві — не котроїсь зокрема, а таки всіх разом, бракувало їх військового одягу й на-смішкувато-ласкавих поглядів, від яких він відчував себе й наче молодшим, і таки старшим, ніж перше.

Актор водив оком за молодесеньким Федором Жу-рилом, я врешті помітила, що його ніби лінивий погляд, такий причіпливий і всепомічаючий, прикипає до найдрібнішої деталі й бачить сум'яття Федора, коли хлопець раптом отримує листа з Москви і бачить підпис, у першу хвилину навіть добре не може згадати обличчя тієї дівчини, яка підписалась Раїсою Петровою,— і ще добре не усвідомлює, що йому пише та дівчина, бо не вспокоїться від несподіванки; погляд актора пильнує Журила, коли до нього підходить і вмощується на перекинутих догори дном ящиках такий собі Трав'янко і розгортає з паперу — якраз обідня пора — хліб, на якому лежить шматок доброго сала. Федір відвертається, щоб Трав'янко не бачив, як він ковтає слину, і повірив би в його слова, що не хоче, не голоден, щойно перекусив.

— Тепло як,— мружиться на сонце Трав'янко.— Світ, люди добрі, такий розмаїтий, такий дивний.

— Та вже ж,— обережно погоджується Федір, бо він дуже не любить цього чоловіка, але навчений матір'ю і прадавніми звичаями, що зі старшими слід розмовляти повагом.

— Світ страх який розмаїтий і дивний,— повторив Трав'янко.—Світ правда, голубе, розмаїтий і дивний... Ти сам звідки?

— З Підгірців.

— Тата-маму маєш?

— Матір є.

— І що — школу яку скінчив, прошу тебе?

— Шість класів.

— А вчишся далі?

Трав'янкові очі наче випитують у Федора якусь дуже важливу таємницю, а рот водночас вимовляє чудні слова, ніби хоче ввести хлопця в оману, відвернути увагу від того пильного погляду, і тому Федір не відповідає на його запитання.

— Та-ак, >світ дивний та розмаїтий, голубе. От кажуть — є любов. А то не так. Не розуміють любові істинної. Істинна любов — то бог, хлопче.

— Бог? — ввічливо перепитує Федір.— А звичайна любов — то що?

— Не будь пихатим і гоноровим, бо життя до часу. От тебе механік наш, Потайчук, підпирає, кажуть, тобі в усьому допомогти хоче. Аби ти далі вгору йшов. Мовляв — з села хлопець, а нехай іде вгору, щоб видно було, як ми дбаємо за тих, хто до нас на завод прийшов. А ти думаєш — він всесильний?

— Як-то? — наївно дивується Федір, бо не розуміє зовсім, до чого веде Трав'янко. Зрештою, він, Федір, і не помічав нічого особливого в ставленні до себе Потайчука — був йому приятелем, давав чимало порад, казав, що треба далі вчитись, не одне показав у роботі — але хіба то називається "підпирати"? Потайчук взагалі такий до людей, то його натура така й завдання, обов'язки на роботі.

— Гординя твоя тебе засліплює. Не від Потайчука твоя доля, правда, залежить, і не від тебе також. Людина'— то брудна, нікчемна грудочка праху, ладна розсипатись будь-якої миті. Ти думаєш про завтрашній день, а треба думати про смерть і про вічність. Чув коли таку пісню? "І буде вічний мир, і буде вічний пир, і буде вічний день без мли, і буде вічний гімн хвали...",— тихо затягнув Трав'янко. Голос він мав непоганий, і Федір здивовано приглянувся знову до Трав'янкового обличчя. Воно набрало якогось очікувально-урочистого вигляду, ніби Трав'янко ось-ось сподівався того "вічного пиру", де можна буде донесхочу наїстися.

Рот у Трав'янка масний од пережованого щойно сала, і при всій повазі до старших Федір Журило ие зумів утриматись од сміху, бо якось то йому не трималося купи — та поважна балачка про бога, пісня про вічний пир, в який просто неможливо було повірити, і ті масні губи.

— Смієшся, хлопче? — образився Трав'янко, утираючи рота долонею. — Смієшся, а гріх сміятись, я тобі сказав, ти ж думав би, а не сміявся, бо сміх — то таке, то дурного робота, хлопче, а ти — думай!

— Не сміюсь я, що це ви,— уже знесмілився знову Федір, а Трав'янко похитав головою і пішов собі' геть, лиш раз озирнувшись на Федора. Чудний чоловік якийсь,— міркував Федір, а невідступливий погляд актора таки був при ньому й тоді, коли Федір сидів на перших у своєму житті робітничих зборах, у червоному кутку було накурено й тепло, бо люди сиділи впритул один до одного, не роздягаючись, довгенько чекали початку зборів і курили тут же, бо нікому не хотілося вставати з насидженого місця, йти геть з тепла. Світла було небагато — якраз у тому районі припинено було подачу електроенергії; довелося засвітити кілька свічок, вони скоро опливали біло-прозорими сльозами, нагорали ґнотики й пахло стеарином, і Федір недоречно чомусь пригадав церкву й матір, і себе малого при материному боці,— він озирнувся й побачив неподалік Трав'янка, він ворушив вузькими, подовгастими губами — рот аж розтинав йому обличчя майже зовсім,— і щось промовляв до сусіда. Потому він побачив Трав'янка за. трибуною — Трав'янко проголошував звідти, що віра в бога — невігластво й темрява, а людина — то сила й краса, вій при тому зиркав у зал — Федорові здавалось, що Трав'янко дивиться просто на нього, і не міг зрозуміти, в чому річ — чи то докоряє й звинувачує у чомусь, чи то просить безмовно, аби він, Федір, нікому не розповідав про їхню недавню балачку про бога і "вічний пир". А от ще одні збори, і Журило, червоний, схвильований і зніяковілий, тепер уже сам стоїть за трибуною, він не розрізняє жодного обличчя перед собою, навіть миле личко Раїси, яка підбадьорливо усміхається йому, десь там змішалося з рештою й невидиме, далеке від нього — він дивиться у папірець, боячись відірвати від нього погляд, і хоч як вдивляється, не може розрізнити літер, бо и вони, як людські обличчя, зливаються у сіру

пляму й не згадується жодне слово, хоч від учорашнього дня учив напам'ять свій виступ, який написав йому начальник цеху — бо в їхньому цеху був тепер начальник, такий невеличкий, з рудуватим волоссям тонкоголосий чоловічок, який умів геть чисто все — принаймні, так здавалося Федорові, тонкий голосок пронизував йому вуха від ранку до кінця зміни й навіть довше, бо не раз доводилося Федорові залишатися і на другу зміну — він працював віднедавна на-ладником конвейєрної лінії у цеху, потім їх стало дві, три й чотири, а він поки шо був один і перший, і механік Потайчук сміявся, що Федір тепер — як ото недавно їхній єдиний токарний верстат... Найкраще говорити вмів начальник цеху, слова вкладалися квітами у вінку, і тому умінню Журило дуже заздрив, бо знав, що ніколи не навчиться так говорити, хоч би й усі вищі школи покінчав.

Начальник цеху й написав для Федора виступ, а Федір тепер не міг згадати з нього ані слова, хоча вчив відучора й напевно знав, що слова там стоять так гарно припасовані одне до одного, що просто гріх хоча б одне забути чи пропустити.

Він врешті заспокоївся і таки розібрав усе, що було написано, й старанно виспівав текст, навіть і тепер не усвідомлюючи його змісту.

І коли вже про збори, то були ще інші, на яких Журило знову виступав і знову тримав і м'яв у великих, аж ніби завеликих на добре полірованій поверхні трибуни,— бо це було вже в ту пору, коли трибуни почали полірувати під горіх,— у великих руках м'яв папірець з написаним виступом. Чомусь так і велося від того першого разу, що йому й за нього писав хтось інший виступ, наче боялись, що скаже не до ладу, спіткнеться, не зможе висловитись, і він, так само безглуздо не довіряючи своєму розумові й своїм можливостям, перечитував чужі думки старанно, гублячи в останню мить, на трибуні, їхній сенс. Цього разу він не міг зовсім розібрати почерку й прочитати як слід: не взяв окулярів, та й папірець втиснули йому мало що не в останню хвилину, бо виступати піби не збирався,— і ось тепер він, шанований при роботі чоловік, стояв, мов недолугий школяр перед дорослими людьми, і

ганьбився, і червонів, і зневажав самого себе за те, що так і не навчився красно говорити на великих зборах, хоча вмів сказати людині все, що думав, віч-на-віч, а трибуна лякала його. І тоді у важку для Журила мовчанку втрутився голос з президії:

— Товаришу Журило, покиньте ви той папірець і скажіть, що вважаєте за потрібне самі сказати, звичайними, людськими словами скажіть,— і він майже мимоволі з люттю зім'яв папір, погрозив стисненим кулаком у зал тому, хто зневолив його до такого приниження перед народом, і сказав, що вважав за потрібне. Він хотів,— вимовляв його власний голос,— аби до них у цех іноді заходив САМ ДИРЕКТОР, аби він хоч трохи тепер, як перше, був близький робітникам, наблизився б знову до них,— так, правда, завод виріс і цехів стало в десять разів більше, директор не повинен — і потреби в тому нема — стояти за верстатом і вчити когось, як шліфується деталь, директор має більші й ширші клопоти нині, але нехай не буде таким віддаленим від робітника, нехай не буде для сотень людей табличкою на дверях кабінету, голосом з трибуни чи підписом у газеті,— добре, коли б директор був також і людиною, мав би час і на те,— бо хіба це неможливо? І слова його укладались, не мішалась думка, він утверджувався у тому, що говорить потрібне й поважне, судив про це не тільки з тиші у залі, обличчя наблизились, і він добре розрізняв кожне, хоч тепер їх було вже не десятки, а сотні — Г йому аплодували, коли він казав, що директор — це лиш посада, а не ремесло, якого вчаться раз і навіки, може так трапитись,— а хіба не може? — що той, хто був директором, стане на робітникове місце,— і що ж тоді буде, як він упорається з такою роботою і як розмовлятиме з людьми, коли він уміє лише говорити згори, з трибуни?..

Актор не міг бачити ще іншого — то вже бачила тільки я; ми сиділи в кабінеті голови заводського комітету профспілки — я, Федір Пилипович Журило і голова — і голова схвально перечитував охайно видрукуваний на трьох сторінках і написаний мною виступ Федора Пилиповича Журила, який мав звернутися до учасників зльоту ударників комуністичної праці,— і голова, вдоволено всміхаючись, передав папери

Федору Пилиповичу і сказав: це, мовляв, якраз те, що треба — коротко, лаконічно й розумно. Я соромилася тієї похвали, мені було незручно перед Журилом, перед собою й перед цілим світом, і мене дивувала нетактовність голови, який подав текст Журилу й сказав: оце перечитаєте — чудовий буде виступ. Федір Пилипович ввічливо перечитав, кивнув, подумав якусь хвилину й сказав: усе це дуже гарно й справді, але для нього не підходить, він буде говорити те, що вважає сам за потрібне, бо має власну думку — й не ось ця жінка, а я сам,— він так і сказав, попросивши вибачення при тому,— найліпше знаю, які почуття викликає у мене подія, учасником якої я буду... Лише раз у житті пережила я подібне почуття. Після третього курсу довелося бути на практиці в обласній газеті — редактор довго розмірковував, яке б то завдання дати зеленому дівчиськові. Звичайно, виглядати я намагалась якомога незалежніше, аби редактор, будь він найкращим у світі психологом, не здогадався, яке я зелене дівчисько (ніби й так не видно було),— радактор довго розмірковував і надумав найгірше, що міг: послав мене у віддалений колгосп із завданням написати критичний матеріал про підготовку до жнив.

Войовничо настроївшись, готова рятувати врожай, якому загрожувала бездіяльність голови колгоспу, його жахлива безвідповідальність, його невміння керувати людьми й виконувати покладені на нього обов'язки і т. д., і т. п.,— я наготувала десятків зо два вбивчих, на мою думку, запитань, різких і мудрих, я ж мусила за чимось заховати своє абсолютне незнання сільського господарства, бо чого в цій справі міг мене навчити за півроку викладач основ агротехніки, хоча залік я склала бездоганно? Ясна річ, насправді всі мої запитання були наївні, смішні й стандартні, як шкільне платтячко, з якого я ще не встигла вирости й носила — тільки без білого комірчика.

Приїхавши в колгосп, наїжена й готова до боротьби, ладна вистрелити в незнайомого мені голову цілою обоймою своїх "злих" і доскіпливих запитань, я представилась, але голова в той час кричав по телефону й не зовсім зрозумів, яка страшна небезпека загрожує йому у зв'язку з моєю появою, а тому спокійно перепитав: звідки ти, дівчино? Я

смертельно образилась й обурилась на принизливе "ти", і повторила, що з області, з газети, він оглянув моє запорошене взуття, мою напівшкільну одежину й побачив оком дорослої людини втомлене напівдитяче обличчя, якому я намагалась надати поважного й сердитого вигляду й була напевно через те смішна — він помітив усе те й сказав: ти, мабуть, втомилася з дороги і їсти хочеш,— я зараз поведу тебе в нашу чайну, там роблять гарні біфштекси, поїси — а потім уже й до діла приступимо.

І я, дурне й наїжене дівчисько, сприйняла цю нормальну, добру по-людському пропозицію як спробу підкупити мене — тільки так, не інакше: він нагодує мене, то як же я потім зважусь критикувати? Шматок біфштекса я вважала хабарем і відмовилась від обіду в такий спосіб, що голова геть усе й відразу втямив, і подивився на мене вдруге — але вже таї^, що я й досі пам'ятаю той погляд. Він посадив мене на свій мотоцикл, і ми цілий день їздили з ним польовими дорогами, були на фермі, заходили в чиюсь хату, розмовляли з людьми — він давав мені можливість виявити все моє невігластво й малограмотність, змусив перебути з ним весь його довгий і трудний робочий день, я втомилась так, що падала з ніг, а він залишив мене сидіти — досі пам'ятаю — на зрубаному стовбурі берези; сам заскочив на хвилину у ту ж таки чайну щось перекусити, а я, вимучена голодом і соромом, не сміла купити навіть пачки печива,— і коли ми врешті попрощались, він сказав: "Оце, тобі, дівчино, додаток до шкільної науки",— він так і сказав — шкільної, а я починала усвідомлювати, що ніколи вже не вирушу в журналістську дорогу з визначеним наперед настроєм — лаяти когось і ганити. Може, він і був поганим головою колгоспу — я не знаю, але це вже не мало ніякого значення, бо він виявився для мене добрим учителем. Урок я запам'ятала на все життя й пережила знову, коли-Журило,— не смію зараз говорити про нього "мій герой",— дивився на мене точнісінько таким же поглядом. Повторення уроку виявилось гірким, як і сам урок. Уявляю,— і акторові також дозволено це уявити,— як до Журила майже тридцять років тому підійшов десь такий же (ну, нехай трохи досвідченіший) журналіст із сотнею чи там десятком запитань, якими він напевно залякував чи зануджував людей і досі — та й потім буде — і

як Журилові раптом змокріли долоні, він стидався простягти руку журналістові, стидав-ся піймати на собі чийсь погляд і сам боявся озиратись — чи ж то справді до нього, саме до нього прийшли з газети. Фотоапарат, який вселяв неприємне почуття, наче тебе намагаються приловити па чомусь і потім документально довести, що ось такий факт був, нікуди не подінешся, — запитання, над якими раніше ніколи не замислювався: як працюєте? результати кращі, ніж у інших? як встигаєте вчитись у вечірній школі? — і решта таких же запитань-близнят, хіба що без нинішніх заінтелектуалених — яка ваша улюблена книжка і т. д.— він поняття не мав, мій молодий ще герой, як викрутитись, як уникнути цих запитань, і вже не помічав сам, що говорить фразами самого журналіста: "Так, ми докладаємо всіх зусиль... мій обов'язок полягає... благо... самовіддана праця... ми доведемо..." — й не помічав, як утішений журналіст швидко водить пером по паперу — а журналістові б жахнутися, спинитися, змусити замовкнути молодого Журила й сказати, як тоді з президії: ви, товаришу Журило, своїми б власними, людськими словами!

Добре, що й Журило таки мав той урок з виступом, і тому міг тепер дивитись на мене трохи осудливо, трохи розуміюче добрим і делікатним поглядом мудрої людини, яка таки знайшла свій власний голос, а також має свою власну думку й готова висловити її.

Він перейшов через найважче, як переходив через найважче у перші повоєнні часи завод, тепер уже ясно було, що все гаразд, що він не зробив помилки в житті, сказати б про це матері,— а вони обоє мовчать і не знаходять дорога одне до одного. Чи ж то вій такий черствий? І місто не навчило його умінню переступати через непотрібну гординю? Він іде на пошту й посилає врешті матері гроші — вони не повертаються назад, але й слова нема у відповідь. Син міг би купити гарний подарунок, оту красиву хустку чи матерію на сукню, чи теплу ковдру, але він не хоче виявляти своїх почуттів: досить і безликих грошей. Мати приймає їх, як належне за з'їдений сином у дитинстві хліб чи ще — як визнання провини — але ані словом не відгукується. І він врешті відчуває, що йому

те болить. Болить, не менше, як дорога без материнського благословення.

Чи йому хотілося комусь розповісти про те? Поскаржитись, вислухати чиюсь розраду чи співчуття? Може, йому бракувало уміння розповідати про такі речі? І чи не той біль підказав йому потім, через багато років, що треба прийняти в дім оте сумне, заболочене й мокре з-під дощу дівча, яке прийшло до його сина вже зі своїм болем? Словом не прохопився він, такою чи не такою уявляв собі синову дружину — прийняв її так, як власну доню прийняв би по довгій відсутності, а вибачав їй більше, ніж вибачав би своїй дитині, і коли раптом помічав, що між сином і невісткою родиться якась нерівновага, сварка чи суперечка, пробував улагодити непомітно, навіть не торкаючись ніби тих справ.

Якби можна було його запитати зараз про те! Але ж годі питати — він запропонував нам повечеряти, актор радо погоджується, і мені не випадає відмовитись, наша розмова — ми розмовляємо чи уперто й затято мовчимо, лиш кожен на свій лад розмірковує про одне й те ж, і тому здається, наче розмовляємо? — триває не так уже й довго — а, може, страшенно довго, може, час уже йти геть, ми переступили всі дозволені добрим тоном межі, ми вже й справді, здається, чинимо зовсім недозволене, бо ж тоді, з Васи-линою, це був тільки здогад, а тепер торкаємося того,, що було насправді — чи й того теж не було насправді, чи й то — лише домисел? А як же тоді з усім іншим?

...Дівчата за кілька день мали повернутися з Москви, і в цеху їх надумали зустріти урочисто й навіть приготували подарунки — ті, хто зостався у Львові, шили товаришкам новенькі блузки, то була не хтозна-яка розкіш, а все-таки з тоншого матеріалу, аніж гімнастерки.

Раїса в блузці була така чистенька, така світла, і біляве волосся, накручене дрібненькими кучериками, торкалося плеча. Федір не знав, що з ним діється — він не відповів дівчині на того листа, боявся, що його відповідь виглядатиме немудрою чи смішною, уявляв, що, може, дівчата

пожартували собі з нього — та й так, на кпини, написали всі разом того листа, і будуть втішатись з його довірливості — одно слово, усяке передумав і не відповів, а тепер вона стояла перед ним у білій блузці і питала, чого ж то він так гірко її образив і не написав ані словечка,— та видно було, що вона вибачить відразу ж, аби він лиш якось усе пояснив.

Вона розповідала про Москву, про те, як багато навчились, а також казала, що скоро й до них сюди приїдуть інженери, уже тут, на місці, покажуть, як працювати на новому устаткуванні,— і розповідала, що в Москві вона ходила до театру,— і раптом зовсім уже несподівано для Федора запропонувала:

— Підемо до театру, добре? До оперного!

Жодного разу він там ще не був, він навіть погано собі уявляв, що то означало — оперний театр, бачив лише гарну будівлю, а всередині ще ні разу не був — і знав також, що то напевно коштувало грошей, а їх, звичайно, йому бракувало.

Він не сказав дівчині — ані так, ані ні, він удав, що забув про її прохання, вона також ніби й не пам'ятала, але ж то могло бути просто з гордості, бо не хотіла нагадувати вдруге.

Був один "спосіб заробітку", але він йому аж ніяк не підходив. Продукція, що її випускали на заводі, була дефіцитом в ту пору.

Варто простягнути руку, тихцем заховати деталь і з незалежним виглядом постояти перед вахтером — віп не завжди й не кожного перевіряє...

Спокуса ходила поряд, липла до хлопця, він відмахувався і знову слухав, що то вона йому нашіптує, соромився своїх думок і водночас не міг не думати...

— То ви таки взяли ті деталі чи що там було? — знетерпеливився актор.

Спійманий аж тепер, він раптом спинився посеред кімнати, яку доти перемірював нешвидкими кроками — і подивився на актора. Виглядало, що той уже наперед знає усе, тільки хоче почути вголос визнання правди, наче йому цікаво побачити, як при тому виглядатиме людина — поінформує про ту давню подію з легенькою поблажливістю в голосі,— мовляв це було так давно! — ми тоді були не тільки погано вдягнені й не могли запросити дівчину до театру, ми тоді були ще й голодні — чи велика біда — три невеличкі деталі,— і він вертається на поріг прохідної під облізлою картонною вивіскою заводу, він вертається під поріг, і знову переступає його, з трьома деталями в кишені, і ще раз переступає його, і ще раз, і ще... чи він так ніколи й не забуде, як вахтер кивнув йому, прощаючись,— робітників було не надто багато в ту пору, вахтер міг привітатись і попрощатись з кожним, як міг це зробити тоді й директор,— Журила вахтер знав так добре, що не подумав оглянути його при виході з заводу, і це побільшувало провину, гнітило ще більше, бо якраз на те й розраховував Журило в глибині душі, що йому довіряють і ніхто й не подумав обшукати,— може, краще б відібрали тоді узяте?

— І все ж ви пішли за ті гроші до театру? — без краплі жалю випитував актор.

Пішов, звичайно, він пішов за ті гроші до театру з Раїсою Петровою, він не пригадує ані змісту вистави, ані свого враження від неї, йому запам'яталися тільки чомусь його старі, полатані черевики, що ніби відокремлено й знеособлено стояли самі собою під білою колоною в театрі, а також Раїсина шинель, якою вони прикрились на вулиці обоє, бо падав дощ.

Син Журила стояв, спершись об одвірок,— видно, це була справді його улюблена поза,— і курив. Слухав нашу розмову й усміхався. Джинси туго облягали його довгі й худі ноги, одну руку він тримав у

кишені, друга — з сигаретою,— і усмішка, така ледь зверхня й недовірлива, як і могло бути, коли син стоїть і прислухається до того, як у батька випитують про такі давні й майже нереальні справи. Я подумала, що це, власне, розмова не для синових вух, нащо йому знати такі речі про батька? Невідомо, чи вони колись говорили на цю тему і як син тепер все те може розцінити. Тим більше, що йому таки бракує батькової толерантності. Цікаво, що він з цього приводу скаже?

— Ну й проблема, правда, тату? — запитав він.— І що, ти собі досі не вибачив? Що за дивний чоловік — не вибачити собі такої дрібниці! А як же інакше ти міг зробити — ти ж мусив піти до того театру, коли дівчина сама запропонувала. Дивина — ти не сказав уголос, що Трав'янко — фальшивий чоловік, і ти дозволяв йому теревенити з трибуни й проголошувати загальновідомі істини, в які той Трав'янко не вірив зовсім,— що ті твої детальки проти громадянської дволикості, проти фальшивої демагогії, проти наклепів, які той же Трав'янко писав на вашого механіка!

Про наклепи я не знала. Видно, син був краще поінформований щодо багатьох батькових справ, і мені стало шкода, що я не зуміла знайти якогось підходу до хлопця, не довідалась і про це також.

Журило вибачливо усміхнувся:

— Не гнівайтесь, він у мене такий запальниії — і то паша давня суперечка.

— Кінця їй не буде,— сказав син.

Гм, кінця їй не буде... А що, коли розповісти Богданові (цього він, напевно, таки не знає), як серед зими, у третю зміну, коли вже сили не було стояти на ногах і Журило майже засинав,— як тоді перед світанком він почув, що його дівчина, Раїса, кличе на допомогу, він не розрізняв слів, чув тільки тривогу й страх у голосі,— один паскуда домагався від

неї силою... ну сказати б, ніжності й прихильності домагався,— і Журило бив його, ясна річ, не вимірюючи сили своїх кулаків, а той поганець мав ще відвагу сказати: я знаю, що вона те робить з кожним, ті дівки в шинелях — хіба ж вони не пройшли війну, втішаючи солдатів,— а тепер удають із себе цнотливих,— дівчата чули це, і Журило відступився і пальцем не поворухнув, й слова не сказав, коли вони, ті дівчата з війни, всі разом били до півсмерті ґвалтівника там, у холодному цеху, на світанні, взимку,— і той чоловік досі працює на заводі — забув чи не забув про той випадок Журило?

— Давня наша суперечка,— повторив батько.— Ти, сину, даремно зараз втручаєшся, то все — моя справа.

— Гаразд, нехай твоя. Але тоді нехай інші будуть такими, як ти. А то доводиться чути — ми, ми, ми,— так говорять усі батьки, вони постають перед нами в образі святих і незакаляних, безпомильних і світлих, вони приховують перед нами всі свої неправильні вчинки й помилки, показують нам лише найкраще,— а нас звинувачують у всіляких гріхах, не усвідомлюючи не раз, що ті гріхи — усього лише наша відмінність від старших... А, стара пісня; вічна пісня, тільки ж я мусив те все сказати, бо мій батько не може собі вибачити трьох деталей...

— Молодий чоловіче, ви маєте якісь претензії до свого батька?

— Претензії? Де ж там, жодних претензій! Він належить до тих батьків, які ані словом не нагадують дітям про свої благодіяння. Він не узяв у дім жінки, коли моя мати померла, бо вважав, що як йому хто й замінить дружину, то мені матері вже ніхто не замінить. Він бавився зі мною у кубики й навчив їздити на коні — спробуйте, знайдіть у місті десяток хлопців, які вміють їздити на коні! Батько віддав мене до тієї школи, в якій на уроках праці діти у другому класі майструють усякі там автомобілі чи інші іграшки не з вистругaних паличок і цвяхів, а з куплених у магазині "конструкторів". Нехай буде так. Може, так і треба — але чого ж потім ті ж батьки тичуть пальцями нам у спину й твердять: "Сибарити! Байдуже, сите покоління! От ми!"..? А я не сибарит. Я привів

свою дівчину в дім і знав, що батько мені дозволить це зробити, у моєї дівчини не було справжнього дому — але я не змусив батька годувати нас обох. Перейшов на вечірній відділ і влаштувався на роботу. Сибаритства в мені нема. І за те, що я такий хороший, ви мені поясніть: чому мій тато бере до себе в науку найледачіших і найнеприємніших хлопчаків, які потрапляють до них на завод, чому він намагається порятувати їх від усякої відповідальності, коли вони влипають в різні там халепи, хуліганять і п'ють — чому він ладен за них горою стояти, а коли я дозволив собі сказати одному викладачеві у нашому вузі, що я думаю про його лекції і мене мало не витурили з вузу, тато й пальцем не поворухнув, щоб

—

допомогти мені? Всесильний у мене тато, — думав я,— він усе може й усе для мене зробить, я так затишно почувався за його широкою спиною,— і ось раптом він не підтримав мене, хоч я мав рацію і не був схожий на хлопчака, який побився на п'яну голову з таким же підпилим приятелем. Батько почав мені пояснювати, що не слід підривати авторитет... Усе ті ж три деталі! Чому він їх не може забути — навіть тепер, коли він залишається на заводі, де його цех уже не має ніякого навантаження, де його робота майже непотрібна,— чому він залишається як історичний експонат, якщо міг би йти бригадиром на нове підприємство?

Студент запитував, а мені більше підходило, аби він відповідав на мої запитання,— то чи не міг би він піти в свою кімнату й зайнятись підготовкою до лекцій, якщо вже не пішов з якоїсь причини сьогодні ввечері в інститут.

— Розумієте, усі могли мати примхи, робити помилки й забувати про них, лише мій батько не хоче цього собі дозволити!

Сумніву не було — хлопець дуже ревниво й болісно ставився до всього, що стосувалось батька, видно, він його любить.

— Сину, навіщо ти змушуєш людей вирішувати ті справи, які я сам давно для себе вирішив?

— Вони самі мають охоту вирішити за тебе якнайбільше проблем,— засміявся хлопець.— Ти ж бачиш — з тебе знову хочуть робити героя, шукають відповідних рамок, відповідних кольорів, якихось фактів і нічого не можуть знайти такого, що б засвідчувало твою незвичайність. Я хочу їм допомогти, хіба ти не розумієш? Це ж так цікаво — людина, яка нізащо в світі не хоче вибачити собі таку давню справу. Або людина, яка не допомагає своєму синові, коли той потрапив у скрутне становище. Або людина, яка ані слова не говорить проти, коли під її дахом з'являється юна особа, що претендує на становище невістки й береться з першого ж дня ламати уклад життя і того чоловіка, і його сина... Зачекай, зараз я згадаю щось із серії "героїзм". Пам'ятаєш, як ти мені розповідав, що у вас у цеху був бракований матеріал, ви працювали з браком, а потім привезли нову партію потрібного матеріалу,— не пригадую, що то було,— й одній з найкращих, передових бригад запропонували розпочати все наново, але вийти на роботу доводилося вдруге на добу, в нічну зміну. Передовики відмовились: завтра — будь ласка, зранку, як завжди, а вночі — ні, навіть за подвійну плату. І тоді ти зібрав свою бригаду, ви працювали вже п'ятий день у третю зміну й вийшли таки знову, навіть комірниця пробувала допомогти, вперше узявшись за незвичне діло, а потім залишилась у вас у бригаді, правда? Ну, що потім виявилося, дівчата з передової бригади влаштували собі свято — у котроїсь з них був день народження чи вони його просто вигадали. Хотіли їх покарати — але ж ти навіть пробував якось виправдати їхній вчинок, ти ж для усіх маєш виправдання, крім себе й крім сина, правда?

Богдан тепер уже дивився на мене: — Пасує така деталь до портрета, який ви хочете малювати з батька?

— Найкраще буде, якщо я й справді візьмусь готувати вечерю,— сказав Журило.— Мій малий хоче повправлятись у красномовстві — не бороню йому того.

Хлопець заважав збирати факти докупи, він змішав усі мої думки; хотілося повернутися до того дня, коли Федір Журило з'явився на порозі своєї сільської хати разом з молодою дружиною. Він сам вирішив зробити це, і, може, Раїса підкріпила Федорове бажання, що хоче познайомитись з матір'ю чоловіка, й не чекала, поки та приїде до неї, а, як і належить молодшій, поїхала сама.

Біла Раїсина блузка відтінялася у присмерку від темного одягу старої Журилихи, і волосся молодої жінки світилося блиском, а в очах було очікування, цікавість і дрібочка непевності — а що ж воно буде, чим обернеться зустріч, і вона позирала на Федора, сподіваючись підтримки, хоча знала, що підтримки потребує він сам.

Журилиха дивилася на сина так, наче й не минуло усього того часу поміж ними, назовні вона не виявляла ані радості, ані розчулення, і тільки руки, такі звиклі робити усе доладно, усе найпотрібніше, раптом ніби самі собою заснували десь над обрусом, по столі, і Журилиха спиралася тепер на його надійну твердь, ніби й вона шукала підтримки — у чогось давнього, надійного, звичного.

Син переступив поріг дому і тепер удруге чекав благословення материного, він не був блудним сином, котрий каявся — він просто вдруге прийшов за благословенням, і Журилиха тихо, майже без звуку, — лиш з поруху уст зрозумілося — запитала:

— То це твоя?

І вже приглянулася до Раїси поглядом суворішим, уважнішим, оцінюючим — чи ж варта жінка її сина? Чи гідна його — бо синові знала

ціну й тямила, чого він був вартий у житті, той її ніби м'який, ніби покірливий син, котрий пішов був із дому без шматка хліба.

— Моя,— радісно підтвердив Федір, ніби аж тепер, на порозі батьківського дому до кінця усвідомивши, що — його, його!

— Вечеряти час,— сказала Журилиха і поправила хустину на голові, і вже не снувала руками понад обрусом, бо руки нарешті знали, що мають робити, до чого їм братися, до чого прикласти силу.

Вона поклала на стіл округлу, як земля, буханку хліба, і то було її благословення, і згода, і примирення, то була ніби та буханка хліба, котрої вона не дала спершу синові у дорогу.

Федір вийшов у двір, щоб рубати дрова, і маленька, мудра й делікатна Раїса не подалася за ним, а зосталася в хаті, щоб допомогти Журилисі, а він упізнавав наново свою хату.

Син Журила ось зараз не давав мені повернутися у думці до того вечора і побачити усе виразно, відчути запах тої давньої, іншої вечері, і настрій того примирення, і побачити, як встає поночі Журилиха й поправляє ковдру, що зсунулася з Раїсиного плеча, і приглядається до її ледь видимого у пітьмі обличчя з настроєм легенької непевності, недовіри й надії водночас, від сина вона приховала ту недовіру, а тепер ніхто її не бачить, окрім старого образа і старих фотографій,— вона мусила тепер прийняти усе, як є, але ж не могла полюбити відразу, прийняти відразу, згодитися відразу із собою і з цією чужою їй дівчиною з незвичним, чужим іменем. Хлопець — син Журила — ані словечком не прохоплювався про стару Журилиху, так, наче й не знав тієї історії — а може, й справді, не знав, він бачив потім тільки уже примирену, погоджену з усім Журилиху, вона стояла на порозі хати кожен раз, коли вони з батьком приїздили до села — стояла так, наче й не рушала звідти ніколи, була там вічна, правічна й тільки у тому був сенс її життя, щоб чекати на них — принаймні так, саме так усе виглядало для молодого,

наймолодшого досі Журила, і він не дорікав батькові його нетолерантністю в стосунку до старої, він говорив тільки про три деталі,— але поза тим, я боялася, не хотіла, щоб він нагадував про стару — йому не належало того судити, то було настільки глибоке й з давнини, той страх відірватися від землі й страх відпустити дитину у світ, страх настільки сильний, що породжував непорозуміння й розрив,— хлопцеві не належало того судити, бо він був ще надто молодий аж для такого суду. А водночас він мусив бути учасником нашої розмови, він її вів, цю балачку, в той бік, куди він сам вважав за потрібне, і в його суперечливих твердженнях одне було дуже виразним — хлопець хотів усе Зрозуміти для самого себе, і не для того, здається, щоб судити, а — щоб бути причетним. Може, він і не говорив про стару Журилиху тому, що якраз в тих стосунках, у тих справах уже розібрався — уже щось зрозумів?

Богдан озирнувся за батьком, а коли той уже зачинив кухонні двері, тихо, майже пошепки і благально заговорив:

— — Знаєте... я б вас просив... не робіть з нього героя. Вам це не вдасться. Я напевно знаю, що не вдасться. З нього все життя всі навколо пробували зробити героя. Я часом думаю — навіщо, чому? Батько не з тих людей, що хочуть лишити нащадкам свій прикрашений портрет. Якщо нащадки повірять, що ж, одне-два сфальшованих обличчя — не так страшно. Погоди це не зробить. Гірше, якщо не повірять і почнуть зішкрібати верхній шар фарби й натраплять на рисунок істинний.

Актор:

Категорично, занадто категорично, молодий чоловіче. Усякому поколінню властиво творити і визнавати героїв — у різний спосіб, різних героїв. Самі в цьому з часом переконаєтесь. Творення героїв — це не насильство, а потреба й прагнення чисто людське, як потреба краси чи любові.

Суперечка відводила мене далеко від основного завдання — познайомити актора з моїм героєм. Зрештою, тепер уже зовсім не хотілося вимовляти цього слова — герой, і мене дедалі більше мучило відчуття, що я зовсім не знаю людини, якою цікавилася віддавна й від щирого серця, і я переконувалась, що могла зробити цій людині прикрість тим своїм бажанням і стремлінням розпізнати її якнайкраще. Актор же ніби зовсім був позбавлений будь-яких сумнівів, і, мабуть, гра все більше починала подобатись йому.

Журило вихилив голову з-за дверей, покликав сина:

— Ходи, голубе, допоможеш мені! Вибачте, будь ласка, що я забираю від вас такого неперевершеного оратора... І по кому він успадкував цей талант?

— Тату! — обурився син, але таки вийшов. Актор усміхнувся до мене.

— Боїтесь, здається, що я відмовлюсь зараз: ні, це не для мене роль, — правда?

Я здивувалася трохи:

Здогадались-таки... Признаюсь — страшнувато було: що, коли відмовитесь? Більше того — тут, здається, й справді ще нічого не вимальовується на роль. Нема ніякого матеріалу, густоти, чи що, нема, правда?

Актор:

Вимальовується. Вимальовується роль, хоч, може, я все побачив інакше, ніж ви. Гарна роль, я не збираюся від неї відмовлятись, хоч би ви того навіть захотіли, хоч би ви й відступились. Бачите, ви кидались від можливості до можливості, не знали, чим мене по-справжньому зацікавити, й вибрали кольори, деталі й факти,— називайте собі все це,

як хочете, за допомогою своїх літературних термінів,— вибирали те, що вам особисто здавалося вартим уваги — а я в тому бачив щось таке, що привабило мене... Знаєте, найцікавіше було, як він учився говорити — від трибуни до трибуни, як він учився говорити... Ви пам'ятаєте, як він розмовляв зі своєю матір'ю і як зараз, тут ось із нами — говорить? Кажете — ваш герой не знає Шеплі й Фейербаха — так, не знає, але в ньому в самому живе якась така прекрасна риса... Я маю на увазі всього лише одну маленьку, простеньку й звичайну річ — він не відмовився від самого себе. Річ не в тому, що він не може вибачити собі трьох деталей, річ у тому, що він не відмовився від себе, від того хлопця, що зважився винести з заводу у сорок п'ятому році три деталі, чи три буханки хліба, чи три радіоелементи,— не має значення, що то було,— він не тільки постаршав, він виріс — і все одно не відрікся від себе. Директор, який забув дорогу в цех, відрікся від себе давнього, а цей чоловік несе самого себе в собі постійно, це нелегкий тягар,— ось така справа; це все я побачив для себе й тому не відрікаюсь від ролі. Розумієте, це моя проблема — вірність самому собі, ви навіть не знаєте, що привело мене до цієї проблеми — якраз у такому буденному варіанті: людина вірна самій собі. Згадайте, може, ви й самі не запримітили, як говорили про це, весь час про це — і дівчинка, яка живе в дорослій жінці, і Ангелінин батько, який утратив своє минуле,— пам'ятаєте? А Журило залишається тим хлопцем, що виходить з. дому з бажанням уздріти більше світа й, сам того не помічаючи навіть, міняє обличчя цього світа — ви запримітили, що він міняє обличчя міста — може, навіть більше, аніж місто змінило його? Вважаєте, що я не маю рації? Спробую вас переконати, адже тепер це у моїй владі, ви ж віддали мені роль.

— Прошу, вже готова вечеря,— сказав господар, злегенька киваючи нам і запрошуючи жестом у сусідню кімнату.

Стіл був заставлений гарно і зі смаком, так, наче щоденному ритуалу вечері тут надавали особливого значення; очевидно, це була можливість посидіти разом, поговорити чи помовчати. Реквізит, декорація — як називає це все мій новий знайомий, цей ось актор, який знову прикипів до свого місця й уважним поглядом обводить все доокруж, але так

непримітно, що здається — він весь зараз зайнятий передчуттям смачної вечері, він зголоднів і береться їсти з видимим апетитом, зовсім так, як і господар, і його син. Мені ж зовсім не хочеться їсти, я все ще передумую слова актора, вони й порадували й засмутили мене водночас, бо я зовсім іншу мала мету, зовсім інше хотіла показати акторові й не та роль мені бачилась, яку він собі вималював тут помимо моєї волі.

Ловила я, однак, при тих своїх роздумах, їхні репліки й усмішки, відчувала, що актор намагається запам'ятати кожен порух мого героя, і мені раптом стало моторошно — так, наче я, дозволивши ще комусь доступитись до людської душі, дивилася, як її, ту душу, потрохи обкрадали, безупинно й беззастережно приглядаючись до її рухів, прислухаючись до її дихання. Химера — у такий спосіб душу хіба обкрадеш, хіба хоч трохи збідниш? Доторкнувшись до чужої душі, сам наче стаєш багатшим, ту іншу душу не збіднюючи, але чи даєш їй щось від себе, чи є тут взаємна вигода — нехай би вже мені вибачив актор таке раціональне ставлення до тонких справ.

Уявляла собі, як ставила на стіл вечерю стара Журилиха — чи зосталося щось у нинішньому від її священнодійства, що є у хлібі на цьому столі від того, краяного гострим ножем у старій селянській хаті?

Одяг, харчі, речі, розмова — побудова фрази, наголоси, інтонація — навіть не те, про що говорять, а як говорять — це також дуже важливо, і для актора теж, хіба ж і в цьому не видно якоїсь рисочки, знаку, що може вказати на щось важливе?

Одяг прикриває тіло, слова — душу. Одяг відкриває щось у нас, слова так само повідомляють щось про нас помимо волі. Зараз при вечері троє мужчин говорили про футбол. Розмова про футбол означала, що троє мужчин, по-перше, цікавляться цим видом спорту, а по-друге, що вони не вважають за потрібне продовжувати полишену перед вечерею суперечку, вдають, наче забули про неї.

Тим часом я собі уявляла, як стара Журилиха, ледве переставляючи ноги, йде з поля додому; вона відчула, що заслабла, але нікому не поскаржилась і йшла додому сама, нікого при ній не було, вона поминала вирубані вже віддавна Корчакові верби. Від дерев не залишалося ні сліду, зорана й рівна місцина, а назва — Корчакові верби — не щезла. Тут колись людей блуд чіплявся, як увечері вертали з поля. Могли ходити довкола й не втрапити додому, аж до світання над ними насміхалась нечиста сила. Молодиця одна якось уже тоді вибралася з-поміж верб, як сонце зарожевіло й люди подалися у поле. Жінка й додому не вертала, а рушила з усіма, й по дорозі з подробицями розказувала, як вона йшла й здалеку бачила вогні, так, наче в хатах світиться, і простувала на вогні, а коли наближалася, то виявляла, що чим раз більше заглиблюється у ліс, і так забрела зовсім на бездоріжжя, і було їй моторошно, аж думала, що посивіє — й знімала хустку, й питала людей, щоб упевнитись, чи не посивіла. Однак волосся мала й далі чорне як смола, ніхто не помітив на ній і знаку пережитого — навіть дехто сумнівався, чи правду вона розповідала, бо бачили, що Іван, Корчаків син, чия хата стояла біля верб, також на світанні вертався додому, тільки ні на який блуд нікому не скаржився.

Стара Журилиха йшла повз ті вже неіснуючі верби додому, волочила за собою страшенно зболене і майже непідвладне їй тіло, і добулася до свого подвір'я потемки, і упала, а потім повзла, упираючись руками й ліктями, й колінами в землю, хотіла доповзти до хати, аби вмерти, як належить людині — не під хатою, а в хаті, щоб їй на груди поклали руки.

Орієнтуватися у часі я вже навіть не могла, та відчувала: залишатися у цьому домі довше було вже й незручно, і негарно, актор же, здається, не відчував ніякої незручності, він і не думав йти звідси,— фантастична думка майнула мені: може, він має намір оселитися тут назавжди, й не треба йому ніякої ролі для себе, а тільки притулку, затишку й надійних друзів — і от він знайшов їх цілком випадково й ніколи в світі не розлучиться з ними? Цікаво, як господарі поставилися б до такого плану?

Актор для мене вже поволі ставав учасником багатьох подій, тобто я вже пробувала уявити, як він — не справжній, з життя, Журило, а саме актор проведе той чи інший епізод, і лякалася фальшу. Може, цього ж фальшу боявся і сам актор, через те й хотів ужитися у цей дім, у цей вечір і цю розмову.

Телефонний дзвінок був наче ще одним співрозмовником, що втрутився несподівано, але, як на мій погляд, особливо доречно. Син мого героя (чи вже не мого? чи — анітрохи не героя?) підійшов до телефону, Журило-старший повернувся за сином — яка широка, майже могутня спина, за нею не видно зовсім ані мене, ані актора, може, нас і нема зараз справді у цій кімнаті? Вони обоє прислухаються до голосу телефонної трубки, голос проникає у слух і в свідомість їх обох, хоча Журило-старший і не може чути слів, сказаних по телефону, але вичитує їх з обличчя сина; Богдан кладе трубку на стіл, поряд з пляшкою вина й попільничкою, і вимовляє напівпритомно: — Син. Кажуть, усе гаразд. І — син. Актор:

Грати роль доведеться у поті чола. Адже цей чоловік не раз прав сорочку від поту. Мокру від поту й втоми.

Він говорив ще щось про свою роль, але нас обох насправді уже не було в кімнаті, нас ніхто не помічав, ми вже не грали ніякої ролі ось у цьому житті, яке було абсолютно справжнім, не домисленим.

Я сказала:

Підемо, правда ж? Пора. Роботу свою ми зробили, можна йти.

Актор відповів:

Йти треба, звичайно. Тільки робота щойно розпочалася. Принаймні я мушу завтра починати все спочатку.

Син сказав:

Поїду зараз туди, до неї.

Він ще не вмів вимовити — до них, і сказав — до неї.

Батько заперечив:

Смішне говориш. Ти там зараз не потрібен. Розбуджу на світанні — поїдеш. Син:

Ні, я мушу їхати зараз. Вона чекає на мене. Батько:

Дай спокій. їй зараз нікого не треба. Навіть ти їй зараз не потрібен. Я тебе на світанні розбуджу — і тоді підеш.

Син:

Гаразд, розбуди мене на світанні. Тільки ж обов'язково. Та я й не засну, мабуть.

Уваги на нас ніхто уже не звертав, і тому я могла прислухатися й почути навіть те, що говорила Ангеліна.

Ангеліна говорила:

Світ у мені розколовся надвоє. Світ у мені розколовся надвоє з болем і з кров'ю, з криком — але й з надією. Тепер я буду знати, що означає носити світ у собі й що означає, коли світ у мені ділиться надвоє...

Коли ми виходили, двері в сусідню кімнату відчинилися, і я побачила велику, старовинну й прекрасну скорцу уздовж стін у тій кімнаті. Три

великі червоні квітки виплутувалися із звивин зеленого листя й гінких стебел — три червоні квітки на чорному тлі.

Одну тільки мить я бачила скорцу — двері відразу замкнулись і я не могла пересвідчитися, чи справді бачила скорцу, а чи вона привиділася мені, щоб нагадати ті докірливо сказані слова: а про це ще нічого не написано.

Актор важко ступав по сходах услід за мною й тихо говорив:

— Добре, коли б і мене хто завтра розбудив на світанні. Роботи буде багато.

Хто знає, подумала і я, може, доведеться навіть починати усе спочатку.